

Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi tek shqiptarët – përkatësisht në Kosovë në shek. XIX e XX

Hyrje

Me ardhjen e osmanllinjve, në Ballkan ndryshuan shumë gjëra, ata sollën edhe fenë e tyre - islamin, që për popujt e Ballkanit ishte diçka krejt tjetër. Pra, përhapja e fesë së pushtuesve në vendet ballkanike me kohë mori hov të madh e sidomos tek shqiptarët. Ndonjëherë islamizmi pranohej sipërfaqësisht nga kryefamiljari e më vonë edhe nga meshkujt tjerë të rritur të familjes (por jo nga femrat - gratë), të cilët para pushtetit osman do të njihen me emra të rinj myslimanë për t'u paraqitur para pushtuesit si myslimanë për shkaqe tatimore, kurse në rrethet familjare fshehurazi ishin krejtësisht të krishterë sikur të gjithë të krishterët e tjerë. Vetëm haptas “të islamizuarit” nuk shkonin në kishë por nganjëherë shkonin në xhami, apo nuk merrnin sakramentet publikisht, ndërsa gjatë natës meshtari detyrohej t'i vizitonte, pagëzonte dhe të kryente çdo shërbesë fetare që ata kërkonin. Ishin të detyruar që sipërfaqësisht të pranonin religjionin e ri, të merrnin emra turq, pra botës përreth i paraqiteshin si myslimanë, sidomos kryefamiljari, kurse në brendi ishin të krishterë. Pra, jeta e tyre fetare ishte e dyfishtë, nga frika haptas paraqiteshin se janë myslimanë, kurse fshehtas mbanin fenë krishterë dhe shkonin në kishë, sidomos nëpër fshatra apo në ato vende ku gjendeshin larg qendrave administrative turke. Kisha katolike në fillim nuk kishte ndërmarrë asgjë kundër kriptokrishterëve, mbase edhe i lejonte edhe më tej që të merrnin sakramente.

Fatva (apo Fetva) e lëshuar më 1568, që kishte të bënte sidomos me territorin e sotëm të Maqedonisë perëndimore, dhe sipas kësaj parashihej dënimi më i madh për ata që vetëm formalisht kishin pranuar islamin dhe më tutje i mbetnin besnik fesë së vjetër krishterimit, e kjo do të thoshte se kjo vlente për ata që para organeve turke të ishin paraqitur si myslimanë, kurse edhe më tutje shkonin në kishë, pagëzonin fëmijët e tyre si dhe kurorëzohen në kishë e mbanin dy emra; një të krishterë që shërbente ndërmjet veti dhe në rrethin familjar dhe një mysliman që ishte publik e përdorej para organeve turke, sikur, Ferat-Gjon, Mustafë-Nikollë etj.¹

Islamizimi dhe laramanizmi gjatë shekujve tek shqiptarët – pasqyrë e shkurtër

Islamizimi i shqiptarëve filloi me pushtimin e vendit duke filluar me aristokracinë që kaloi në religjionin e pushtuesve për ruajtjen e pozitive e pushtetit dhe pronave tokësore, kurse masa e popullit mbeti ende e krishterë.² Por kjo me kohë u ndryshua për shkak të reprezaljeve që iu bënë popullatës së gjerë shqiptare e ballkanike nga ana e pushtuesve. Kemi parasysh faktin se nga frika prej reprezaljeve turke ndodhte kalimi masiv i kryengritësve shqiptarë në shekullin XVII, kështu që para së gjithash ishin dy shkaqe që shkaktonin kalimin në Islam: 1) detyrimi për të krishterët që të paguajnë tatim të posaçëm për frymë autoriteteve osmane dhe 2) një rënie e gjerë e institucionit kishtar, për të cilën, gjithsesi për Shqipërinë katolike të veriut, jemi shumë mirë të informuar nëpërmjet raporteve vizitatore të priftërinjve.³

1 Krah. Zirojević Olga: *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru*: dvoverje, Beograd 2003, fq. 5.

2 Krah. Stadtmüller Georg: *Die Islamisierung bei den Albanern*, poashtu BARTL Peter: *Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien*.

3 Bartl Peter: *Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit sinkretik te shqiptare*, Urtia, X, 1 (15) 2002, f. 107.

Fenomeni i Kriptokrishtenizmit ishte (dhe është) në disa vende i pranishëm, si në Shqipëri po ashtu edhe në Kosovë, dhe quhet laramanizëm apo kriptokrishtenizëm (apo edhe kriptokatolicizëm)⁴.

Marino Bizzi shkruan për laramanët kështu: "*Dhe me këta të mjerë, që në zemër të vet besojnë se, prej frikës ndaj njerëzve, mund t'ushtrojnë muhametizmin tue mbajtë në zemër besimin e krishtenë, janë të mbushuna shtetet otomane, sidomos në Shqipni, ku janë ra moh besimit fshate të tana për t'i ikun pagesës së haraçit...*"⁵ dhe, gjithnjë sipas relacionit të Marino Bizzi-t, deri më 1610 vetëm 10% të popullatës së Shqipërisë së Veriut ishin myslimanë.

Duke pasur parasysh përhapjen e madhe të këtij fenomeni, ai bëhet edhe temë e koncilëve shqiptarë. Në koncilin kombëtar kishtar të vitit 1703, i mbajtur në Mërçi, ndër të tjera, trajtohet edhe çështja kriptokatolicizmit. Edhe koncili tjetër kishtar shqiptar i vitit 1871 dhe ai i vitit 1895 trajtonin po ashtu problemet e kriptokrishtenizmit përkatësisht laramanizmit. Më tutje janë të njohura edhe enciklikat e Vatikanit lidhur me këtë fenomen si "Inter Omnigenas" e vitit 1744, dhe "Quod Provinciale Concilium" e vitit 1754 të firmosura nga papa Benedikti XIV dhe dekreti "Decretum que reprobantur nonnullae praxes christianorum occultorum muhamethanum sectam simultantium" i 19. 02. 1774 i nënshkruar nga prefekti Kongregatës Propaganda Fide Msgr Castelli. Këto dokumente të lartpërmendura, kanë të bëjnë më së shumti me laramanët e territoreve të sotme të Kosovës dhe Maqedonisë.

Koha kur argjipeshkëv i Shkupit ishte Gjon Nikollë Kazazi është shumë e rëndësishme sa i përket fenomenit të kriptokrishtenizmit apo laramanizmit, siç pohon ai, sepse pas ikjes së argjipeshkëvit Mikel Summa në Slavoni të Kroacisë me besimtarët katolik të kësaj argjipeshkëvie, kjo seli mbeti pa argjipeshkëv dhe se disa meshtarë u vranë, disa u fshehën dhe se argjipeshkëvia e Shkupit mbeti në një gjendje të mjerueshme dhe në këtë kohë shumë besimtarë bëheshin laramanë – pra haptas deklaroheshin myslimanë, kurse në brendi ishin katolikë dhe se edhe më tutje laramanët kërkonin samkramentet dhe shërbimet tjera shpirtërore nga priftërinjtë katolikë, dhe për këtë gjendje Gjon Nikollë Kazazi e njofton Vatikanin, pasi takohet me kardinalin Portokarrero dhe për këtë arsye Kazazai kërkon nga kardinali që Papa të shpallte një dekret për të gjithë barinjtë se si duhej që të vepronin.⁶

Një ndër studiuesit e historisë shqiptare diplomati austriak, Johann Georg von HAHN, i cili ka shkruar për këtë temë, jepë të dhëna laramanizmin në librat e tij si: "Albanesische Studien", "Reise von Belgrad nach Salonik" dhe „Reise durch die Gebiete von Drin und Wardar”.⁷

Fenomeni i kriptokrishtenizmit tek shqiptarët nuk ishte i pranishëm si fenomen vetëm në pjesën veriore të të vendbanimeve shqiptare (pra Shqipërisë së sotme veriore, Kosovës e Maqedonisë) por edhe në Shqipërinë e Mesme dhe të Jugut, e, sidomos, në rajonin e Luginës Devollit, Elbasan, Berat, Shpatit... dallimi ishte se këta të krishterë ishin ortodoksë e jo katolikë, që po ashtu fshehtas jetonin të krishterë, kurse publikisht si myslimanë. Për këtë fenomen shkruan edhe Edith Durham e cila thotë: "*Malet e Shpatit në afërsi të Elbasanit janë të banuara me një popull malësor, i cili në shumë pikëpamje është i ngjashëm me malësorët e veriut dhe mbahen gjysmë të pavarur. Prej të krishterëve ata llogariten të krishterë të fshehtë. Në rajon, të cilin e kam vizituar, nuk kam parë as ndonjë kishë e as ndonjë xhami. Dhe çdonjëri kishte dy emra. Përballë një muhamedani quhej Sulejman (Suliman); përballë një të krishteri quhej Konstantin. Nëse prej tyre si të krishterë u kërkohet tatimi, dhe kështu si të tillë nuk duhet të kryejnë shërbimin ushtarak, e refuzojnë me arsyetim, se të gjithë kanë emra muhamedanë dhe*

4 Mbi këtë fenomen shih më shumë. Bartl Peter: Kryptochristentum und Formen..., (pa ashtu edhe përkthimi shqip): Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit..., Albert Ramaj, *Burime dhe dëshmi, kriptokrishtenizmi...*

5 *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë*. I. fq. 144-45.

6 Gjini Gaspër, *Ipeshkëvia Shkup-Prizren*, fq. 149.

7 Më shumë shih tek Albert Ramaj, *Burime e dëshmi*, fq. 167-174

nuk kanë kishë. Por, në anën tjetër, nëse duhet t'i kërkojnë të shkojnë në shërbim ushtarak, deklarohen se janë të krishterë. Dhe në shumicën e rasteve turqit i lënin të patrazuar”.⁸

Një shembull për laramanizmin e këtyre trojeve e jep Miroslaw Kautsky për banorët e fshatit Godalesh në rrethin e Elbasanit për të cilët, siç thotë ai, kanë kaluar para pak kohe në islam, "fillimisht ishin krishterë të fshehtë, tash janë mysliman të mirë, të cilët lëkundeshin ndërmjet hoxhës dhe priftit, vetëm se ndër gra kinse ka të cilat ende i mbajnë traditat e krishtera. Tentimi (i cili u bë gjatë okupimit serb në dimrin e 1912/13) që të kthehen në besimin ortodoks, duke marrë parasysh kohën më të gjatë mbeti i pasuksesshëm.”⁹

Fenomeni i kriptokrishtenizmit më i përhapur ishte në pjesën veriore (katolike) të Shqipërisë sesa në Shqipërinë e Mesme apo të Jugut. Ndërsa për Kosovë F. Kamnitz shkruan kështu: "Aktualisht ende festojnë shqiptarët e pastër të këtushëm që sillen muhamedanë përveç Bajramit ditët e Shën Gjergjit dhe të Shën Dhimitrit (me emrin Hdrelez dhe Kasim) sipas kalendarit ortodoks, edhe pse hoxhallarët e tyre nuk e shohin këtë me dëshirë...Madje edhe Kërshëndellat kremtoheshin para pak dekadave nëpërmjet ndezjes së 'buzmit'.”¹⁰

Ka shumë shembuj që mund të cekën sa i përket „praktikumit“ të kriptokrishtenizmit të shqiptarët, sidomos festimi i festave të dy religjioneve apo edhe shtegtimi në vende të shenjta të të dy religjioneve dhe nga ana e myslimanëve edhe nga ana e të krishterëve, p.sh. në Reç kremtoheshin Kërshëndellat edhe nga myslimanët.¹¹ Konsulli rus në Prizren njofton se myslimanët Shën Gjergjin në Prizren e festojnë njëllor sikurse Bajramin dhe se atë ditë, njësoj sikurse ditën e Bajramit, nuk punohet, shitoret në pazar janë të mbyllura, organizohen gara sportive, gjuajnë me pushkë, këndojnë muzikë rome dhe këngë turke.¹² Katolikët, ortodoksët e myslimanët shkonin në shtegtim në kuvendin e Shën Gjonit në Kaporodon në Grykën e Matit, në ditën e Shën Ndout.¹³ Në Shkodër të kisha e Shën Marisë ("Zonja e Këshillit mirë"), shtegtojnë të krishterët e myslimanët.¹⁴ Në Ohër në varrin e Shën Naumit shtegtojnë myslimanët, sidomos dervishët, që e nderojnë Shën Naumin si Sari Salltikun e tyre.¹⁵ Po ashtu të krishterët shtegtojnë në varret e shenjta myslimane¹⁶ sidomos në malin Tomor, ku kinse është vendi i Varrit të Abba Alisë.¹⁷ Në fshatin Drajçiq (Kosovë) myslimanët merrnin pjesë në meshë, bile në ditën e Shën Gjonit sillnin qirinjtë në kishë; i vetmi dallim prej të krishterëve ishte se ata nuk bënin kryq.¹⁸ Marino Bizzi njofton më 1610 se në vendin Calavecci myslimanët japin ndihma për ta mbajtur priftin.¹⁹ Në Iballë mbahej mesha katolike në shtëpi të familjes myslimane.²⁰ Kurse në shekullin XIX në disa fshatra, që një dhomë e njëjtë shërbente të dielave si kishë, kurse të premten si xhami.²¹

8 Durham Edith: *Die Slawische Gefahr. Zwanzig Jahre Balkanerinnerungen*. Stuttgart o. J. (pa vitbotimit). fq. 130-131; shih po ashtu Ippen T. A., *Die Landschaft Schpat im mittleren Albanien*. In: *Mitteilung der Geogr. Gesellschaft in Wien* 59 (1916). fq. 456-461.

9 Kautsky M.: *Mittelalbanische Stadt- und Wirtschaftsbilder*. In: *Österr. Monatsschrift für den Orient* 42 (1916), fq. 50.

10 Kanitz F.: *Die fortschreitende Arnautisierung und Muhamedanisierung Alt-Serbiens*. In: *Österr. Monatsschrift für den Orient* 14 (1888), fq. 38-40.

11 Shih Hecquard H.: *Historie et description de la Haute Albanie ou Geurgarie*. Paris o.J. (pa vitbotimit), fq. 149.

12 Jastrebov I. S.: *Stara Srbija i Albanija*. Beograd 1904. fq. 88.

13 Mihačević L.: *Durch Albanien...* fq. 121

14 Degrand A.: *Souvenirs de la Haut-Albanie*. Paris 1901. fq. 79-80; shih edhe Knight E. F.: *Albania: a narrative of Recent Travel*. London 1880. fq. 152.

15 Hasluck F. W.: *Christianity and Islam under the sultans*. Oxford 1929. fq. 70, dhe B. Nusic (Nushiq), *Kraj obala Ohridskoga jezera*. Beograd 1894. fq. 21.

16 Garnett L. M.: *The Women of Turkey and their Folklore*. London 1891. vëll. 2. fq. 267.

17 Vlora E.: *Aus Berat und vom Tomor*, Sarajevë 1911. fq. 106-107.

18 Jastrebov, fq. 77.

19 *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë*. I, fq. 142-43, ("Vi sono X case de Turchi, li quali ancor essi contribuiscono per sostentar il prete, poiche quasi tutti hanno le mogli Christiane)."

20 Njëjtë, fq. 97.

21 Choulbier M.: *Les Bektachis et la Roumelie*. In: *Revue des Etudes islamiques* (1927), fq. 448-449.

Në kishën e Brinjës, sillnin myslimanët të sëmuret e tyre dhe kërkonin shërim duke kaluar tëra natën në kishë.²² Në kishën e Shën Prenës në Kurbin sillnin myslimanët të sëmuret e tyre dhe i linin aty ditë e natë të gjata në kishë për t'u shëruar.²³ Në Lurë po ashtu sillnin nënat dhe etërit myslimanë fëmijët e tyre gjatë meshës tek altari i kishës. Myslimanët që kërkonin shërim vinin vetë gjatë meshës shenjtë.²⁴

At Lovro Mihačević, françeskan, shënon për një të dielë në Malësinë e veriut të Shqipërisë: *"Në verë thuhet mesha në varreza sipas zakonit të vjetër dhe sipas traditës kishtare bekohen fushat; këtu nuk mungojnë kurrënjëherë muhamedanët, dhe e dinë shumë mirë, që në këto varreza pushojnë (janë të varrosur) edhe të parët e tyre. Po, rregullisht vjen muhamedani atë mëngjes tek famullitari, merr veshjen dhe petkun e meshës dhe i bartë deri në varreza, ndërsa vëllai i tij sjell nga shtëpia e vet dërrasat - lterin bartës (altarin e improvizuar) - të cilin e ka ruajtur në shtëpinë e tij. Pas meshës myslimanët dhe katolikët ftojnë mysafirë në shtëpinë e tyre, dhe muhamedanët jo vetëm myslimanët, por po ashtu edhe katolikët jo vetëm katolikët, ftojnë bashkëbesimtarët e vet dhe myslimanët."*²⁵ Lovro Mihačević shkruan po ashtu: *"Kur prifti katolik e përshkon famullinë për t'i bekuar shtëpitë, duhet patjetër të kthehet edhe nëpër shtëpitë e myslimanëve, që t'i spërkasë me ujë (bekoj) edhe ato, e ata i japin lëmoshë sikur edhe katolikët; do të ndiheshin të ofenduar, nëse ai nuk e bën."*²⁶ Kumbaria e qethjes së flokëve ishte tek shqiptarët shpesh e përzier mes dy religjioneve dhe Kumbara i pret famullit (fëmijës) me gërsërë pak flokë; nëse është i krishterë ia pret në formë kryqi (kryqas); kurse nëse është mysliman në katër vende të ndryshme.²⁷ Me kumbari në përgjithësi në Shqipëri është e lidhur edhe vëllamëria, e cila po ashtu jashtë kësaj lidhjeje shpesh bëhet ndërmjet myslimanëve dhe të krishterëve: *"ka priftërinjtë katolikë, të cilët me bajraktarët muhamedanë i ndërrojnë disa pika gjaku dhe kështu bëhen vëllezër gjaku."*²⁸

Islamizimi në Shqipëri përparonte edhe në shekullin e XIX në kurrizin e kishës katolike dhe ortodokse. Arsyet nuk kishin ndryshuar, edhe format e kalimeve masive po ashtu jo. Plotësisht jashtë islamizimit kishte mbetur fisi i Mirditës, sepse sipas të drejtës së tyre zakone secili që kalonte në islam ishte i detyruar ta lëshojë vendin.²⁹

Kriptokrishtenizmi në Kosovë në shek. XIX. dhe XX dhe Martirët e Karadakut 1846-48

Kjo pjesë që po trajtojmë këtu, është bazuar më së shumti te Gjergj Gjergji-Gashi, *"Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848"*, te Gaspër Gjini *"Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj"*, po ashtu edhe të Franjo Djuric *"Die Geschichte der Krypto-Katholiken (Ljaramanen) in der Diözese Skopje-Prizren und die Probleme ihrer pastoren Bedeutung."* Pa dyshim, libri i Gjergj Gjergjit është më i rëndësishmi për Martirët e Karadakut.

Fenomeni i kriptokrishtenizmit apo laramanizmit në territorin e Kosovë në të kaluarën ishte shumë i përhapur, në rajonin e Pejës, Rugovës, Drenicës, Prizrenit, Malit të Zi të Shkupit, Suharekës, Malishevës... Laramanët e këtyre zonave tentonin, apo dëshironin të ruanin fenë e vjetër në mënyra shumë të thjeshta për shkak të bindjes apo besinit, si ndezja e qirinjve në festa të caktuara, sidomos natën e festave, si Shën Kolli (Shën Nikolla), Shën Mitri (Shën Dimitri),

22 Steinmetz K.: *Von der Adria zum Schwarzen Drin*. Sarajevë 1908. fq. 18.

23 Ippen T. A.: *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*. Wien (Vjenë) 1908. fq. 73.

24 Durham E.: *High Albania*, fq. 316.

25 Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 34-35.

26 Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 34-35.

27 Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 37.

28 Jäckh E.: *Im türkischen Kriegsllager durch Albanien*, Heilbronn 1911. fq. 48.

29 Stadtmüller Georg: *Die Islamisierung bei den Albanern*, fq 426 dhe përkthimi shqip *Islamilizimi...*, Urtia, Përkthimi shqip, in: Urtia, IX, 1 (14), 2001, fq. 57.

Shën Ndou (Shën Antonin), Shën Gjergjin, Shën Masjanin (Shën Sebastianin) Kërshëndella, Pashkë, Zojën e Madhe (të ngriturit e Zojës në Qiell me 15 gusht)... Po ashtu për Pashkë bënin edhe disa orë të tëra për të shkuar tek prifti e të bekonin bukën e bekuar (bukën e Pashkëve), bekimin e fëmijëve të vegjël, apo edhe porositnin priftin katolik që të mbante ritet fetare, si mesha për raste të caktuara e sidomos meshët për të vdekurit e familjarëve të tyre. Ndodhte që varrimi i ndonjë laramani të bëhej nga hoxha, përderisa familjarët bënin ceremoninë e krishterë për të vdekurin para se të mbërrinte hoxha ose e dërgonin priftin katolik fshehurazi (praktikoheshin në mbrëmje) që të bekonte varrin e të vdekurit dhe thonin uratë përmbi varrin e tij apo ndodhte që laramanë të ftonin fshehurazi së pari priftin katolik dhe ai kryente shërbimet fetare për të vdekurin e pastaj ftohej hoxha dhe rrethi më i gjërë. Këto fenomene praktikoheshin deri para pak kohe në territorin e zonës së Malit të Zi të Shkupit (Karadakut) në Kosovë e Maqedoni. Gjithashtu edhe bekimi i bukës së festave të pashkëve për laramanët ishte gati si një obligim ngaqë ata udhëtonin ndoshta edhe me orë që të shtunën e Pashkëve të shkonin te ndonjë kishë e të bekonin bukën dhe vezët e pashkëve, e, që të gjithë anëtarët e familjës të hanin bashkë bukën e bekuar në ditën e Pashkëve. Fenomenin e laramanizmit brenda familjes e kanë ruajtur dhe kultivuar jo vetëm gratë, por edhe burrat, por disi rolet ishin të ndara, sepse gratë apo nënat kujdeseshin për atë që ishte më së brendshmi për familjen, kurse burrat për atë që i përkiste jetës jashtë familjes, p.sh., burrat përkujdeseshin që fëmijët laramanë të martoheshin mes veti me fëmijët laramanë, kurse gratë ishin ato që brenda familjes përkujdeseshin që familja të kishte një frymë krishterë, p.sh. me lutje në mbrëmje, apo fëmijëve të tyre u mësonin uratët kryesore të krishtera. Më kujtohet mua personalisht një rast kur Faruk Ademi nga Pozherani i Vitisë, Kosovë, më rrëfeu së nëna e tij përherë mbante rruzaren dhe në mbrëmje na bekonte, por (siç shpjegonte ai), si fëmijë nuk dinim asgjë për ato gjëra, por kur jemi rritur e kemi kuptuar, ndërsa nëna e tyre i kishte porositur që shkonin edhe në Kishë, së paku për festa të mëdha, e sidomos tek Zoja e Letnicës (Letnica fshat i komunës së Vitisë).

Fenomeni i laramanizmit ka një histori të gjatë dhe këtë e dëshmojnë edhe raportet e priftërinjve apo ipeshkvijve katolikë gjatë shekujve, që i kanë dërguar Vatikanit. Një ngjarje shumë e rëndësishme historike për kriptokrishtenizmin në Kosovë dhe që ka lënë mbresa të mëdha është edhe ajo e “Martirëve të Karadakut” më 1846-48. Më 3 nëntor 1839 sulltan Mexhidi shpallte dekretin e Hati-Sherif i Gjylhanes, që kjo kohë njihet si koha e Tanzimati-reformave, ndër të tjera, në bazë të këtij dekreti do të thotë se në gjithë Perandorinë osmane garantonte lirinë fetare për të gjithë nënshtetasit, pa dallim feje, por duhet të ceket se edhe në kohën e tanzimatit të krishterët në Perandorinë osmane ishin jo vetëm të klasës së dytë, por persekutoheshin, keqtrajtoheshin, vriteshin pa gjykime, vetëm për shkak të përkatësisë së tyre religjioze, shembull konkret dhe më i mirë është rasti i martirëve të Karadakut më 1846-48. Pra, kjo liri fetare për të krishterët në Perandori mbeti vetëm në letër dhe nuk u praktikua. Dhe me kodet e reja ishte hequr dënimi me vdekje për ata që e mohonin islamizimin, shkëputja nga feja zyrtare vazhdonte të bëhej shumë e ashpër.

Dekreti i Hati Sherifit të Gjylahnës filloi të zbatohet me 1843 në Kosovë, më 1844 në Shkodër dhe më 1845 në Jug të Shqipërisë. Një ngarkesë e madhe për popullatën ishte sipas këtij dekreti edhe nizami – shërbimi ushtarak që parashihte deri 5 vite shërbim dhe 7 vite rezervë për të krishterët sepse posa hynin në kazerma turke, u ndërronin emrat, i rrethpritnin dhe me dhunë i dërgonin në xhami, pra në fakt i islamizonin me dhunë³⁰. Popullata e Kosovës, sidomos ajo katolike, rezistoi dhe në vitin 1845. Laramanët e Karakut pas Hati Sherifit deshën që të dilnin publikisht katolikë. Kështu që vendosën që të shkojnë tek Maliq beg Gjinali në Gjilan dhe t’ia shprehin këtë mendim. U mblodhën kryefamiljarët dhe shkuan të Maliq beu, por ai i mbylli ata në burg, pasi ata shprehën dëshirën që të jenë edhe publikisht katolikë. Kurajon për publikimin e tyre si katolikë, e kishin marrë nga një ushtar i kësaj ane, që kishte dëgjuar për rastin e një armeni që në Stamboll kishte deklaruar haptas se dëshironte të deklarohej si i krishterë, sepse

i tillë ishte, dhe atë armenin nëpunësit e Stambollit ia kishin prerë kokën publikisht dhe e hodhën në Bospurus haptas, e pas kësaj ngjarje fuqitë e mëdha, sikurse Anglia, Franca dhe Austro-Hungaria folën me Sulltan Megjidin dhe ai u premtoi se kjo më nuk do të ndodhë dhe se do të ketë liri fetare për ata që dëshirojnë të deklarohen. Ushitari i anës së Karadakut kthehet në vendlindje dhe u tregon vendaseve për atë që Sulltani kishte premtuar se do të ketë liri fetare. Laramanët e Karadakut, në bashkëbisedim me meshtarin e tyre At Anton Maroevic konsultohen dhe vendosin që të marrin hapin e të deklarohen publikisht të krishterë. Pasi kishte shkuar tek Maliq bej Gjonolli dhe ai vendos që t'i mbyll në burg e t'i keqtrajtojë e torturojë, duke menduar se nuk do të marrin hapin për t'u deklaruar haptas, por ata ishin të bindur dhe të vendosur që edhe publikisht të jenë katolikë, që mos të jetojnë më si katolikë të fshehur, pra laramanë. Pas një kohe të shkurtër, Maliq bej Gjonolli urdhëron që edhe anëtarët tjerë të familjes të të tre kryefamiljarëve të merren dhe të burgosen, keqtrajtohen, duke shpresuar se do të heqin dorë nga dëshira e tyre që publikisht të dalin katolikë. Por edhe anëtarët e tyre ishin po ashtu të vendosur dhe të qëndrueshëm. Laramanët e fshatrave Stubëll, Binçë, Vernakollë e Terzijaj u internuan me burra, gra e fëmijë për në Turqi dhe tërë kohën ishin keqtrajtuar aq fort, saqë gati gjysma e tyre kishin vdekur rrugës apo nëpër burgje në Muhaliq të Turqisë. Bashkë me ta ishte edhe famullitari i tyre Atë Anton Maroevic, bile atë Maroevic e kishin lidhur turqit nën barkun e kalit dhe ashtu e kishin dërguar në Turqi. Heroizmi i këtyre njerëzve nuk ishte shenjë e mirë për Perandorinë osmane, sepse frikësoheshin se edhe laramanët tjerë shqiptarë jo vetëm në këto troje, por edhe më gjerë, do të deklaroheshin katolikë. Kjo ngjarje ndodhi në vitet 1846-1848. Për këtë ngjarje kanë shkruar shumë autorë e studiues jo vetëm shqiptarë, por edhe shumë të huaj të asaj kohe, të cilët kanë shkruar vetëm kronika e raporte dhe studime të ndryshme. Por duhet cekur, se para se të shpallehin publikisht laramanët e Karadakut, në Sallagrazhdë, Gjakovë dhe në Pejë u shpallën laramanët publikisht katolikë. Duhet po ashtu të ceket rasti i rekrutimit të padëshiruar të shqiptarëve në ushtrinë e perandorisë osmane në gushtin e vitit 1845 dhe që ishin dërguar në frontin e Selanikut dhe për fatin e tyre nuk dihet më tej. Në këtë vit, u paraqiten tek kisha në Gjakovë shumë njerëz që ishin laramanë dhe u deklaruan haptas se janë të krishterë, që ndoshta mos të rekrutoheshin e të dërgoheshin në ushtri. Sipas asaj që përshkruhet në Gjakovë për këtë vit, është se ndër popullatën e Gjakovës ishte një tmerr për të rënë. Duhet po ashtu duhet të përmendet se Georg von Hahn pohon se në këtë kohë, në rrethinën e Pashallëkut të Prizrenit ishin 8.000 shpirtëra laramanë në këtë kohë. Dëshiroj të cek këtu, se rasti i laramanizmin në Prizren e Gjakovë në shekullin e XIX, nuk është hulumtuar gati fare, në krahasim me rastin e laramanizmit në Karadak.

Mbi martirët e Karadakut ka shkruar edhe P. Gjergj Fishta disa rreshta dhe, sipas Daniel Gjeçaj, Fishta ka shkruar edhe një dramë për ta. Për këta martirë të krishterë më 1911 P. Gjergj Fishta shkruan kështu: „MARTIRËT E STUBLLËS“ (Kosovë), Shkodër, më 20 mars 1911. „...*Edhe unë e kam një dorëshkrim në gjuhën frëngjishte mbi persekutimet e familjeve katolike nga Stublla në Karadak. Me të vërtetë ky dorëshkrim është tejet interesant: duke e lexuar kam qarë me lot për faqe për ata MARTIRË TË SHKRETË, të cilët me një përulje aq të madhe të krishterë dhe duke iu nënshtruar vullnësës së Zotit i kanë bartur mizoritë e padëgjua të bëra nga ana e persekutuesëve barbarë. Nga kjo histori mund të shkruhet një vepër me karakter të rendit të parë letrar; sepse do të ishte tejet karakteristike dhe patetike, e po ashtu edhe indikativë për aktualitetin e saj.*

Duke qenë se P. Anton Markovich, françeskan, është shok i emigrimit, unë kam menduar ta njoftoj për këtë Kujdestarin e Përgjithshëm tonin (Procuratore Generale) e kështu për të parë a mund a jo të fillojë PROCESI PËR KANONIOZIMIN E TYRE, së paku për ata që vdiqën gjatë udhëtimit dhe nën të ramët e persekutuesve të tyre. Ne dorëshkrimin tim gjinden veç e veç emrat familjeve që ishin të emigruar (shpërngulura) Për këtë arsye, mendoj ta përshkruaj dorëshkrimin dhe ta dërgoj në të pastër në Romë. Çka mendon ti? Nëse je i mendimit tim, atëherë duhet edhe ti patjetër të ma dërgosh dorëshkrimin tënd, kështu që sa më parë të plotësohet historia e këtyre martirëve të shkretë, që aq shumë kanë vuajtur për Fenë e Krishtit.

Dorëshkrimin ma ka dhuruar i Pari i Lazaristëve në Manastir dhe është legalizuar me vulë të Kuvendit të tyre. Edhe unë e ushqej idenë që nga kjo histori ta bëj një vepër letrare, por Zoti e di se kur do të mund të merrem me këtë çështje,“ përfundon Atë Gjergji.³¹

Edhe sipas një dëshmie të P. Daniel Gjeçaj³², Atë Gjergj Fishta duhet ta kishte shkruar një dramë mbi „*Martirët e Karadakut*“, që ka mbetur në dorëshkrim në bibliotekën françeskane në Shkodër dhe, në kohën e komunizmit, është transferuar në Tiranë. Këto dorëshkrime duhet të jenë në arkivin shtetëror të Shqipërisë. Edhe Atë Justin Rrota dhe Atë Marjan Prela shkruajnë për këta heronjtë dhe martirë katolikë si vijon: “*Aso here, kur Atë Gjergj Fishta ndodhej në Manastir për Kongresin e Alfabetit (1908); kryetari i Kuvendit të Lazaristave t’atij qyteti i dëftoi dhe ia fali një dorëshkrim me të madhe ransi për historinë kishtare të Shqipnis.*

*Dorëshkrimi në fjalë - një kopje e të cilit gjendet sot gjithnjë në bibliotekën e Rregulltarët të lartpërmendur të Monastirit, - është shkruar në gjuhën frëngjishte nga një Misionar në Maqedoni, me mbiemrin Troveyriot*³³ *Sikur mund të vërtetohet që prej fjalëve ma të para të dokumentit, kallximi asht shkruar në trajtën e një letre lajmimi, i asht drejtue Timz. Dario Bucciarellit, atëherë ipeshkëv i Prizrendit. I cili i ishte sjellë Zotnis Bonnieu, kryetar i kuvendit të Lazaristave të Sh. Benediktit në Monastir, tue e lutun t’i jipte lajme sa m te sigurta për atë çetë katolikësh nga Stublla, marrun prej turkut e dërgue në mërgim në Brus (Azi e Vogël) vjetin 1846.*

Mendimi i ipeshkëvit ishte, prej këso lajmesh, bashkë me shka mund të mblidhte nga vetë goja e atyne pakë dishmitarve, qi u kthyen gjallë në vend të vet, me përbledh një monografi sa m të plotsueme rreth këtyne martirve, të cilët mbaheshin me dioqez të tij.

Tash, se e ka botuem këtë kund, na nuk e dijm. Dijm vetëm, se pat gatue për me e çue në Romë; pse na kemi në dorë.

Nji dorëshkrim tjetër edhe më të gjatë mbi martirët shqiptarë të Stubllës; a më mirë të themi, një shkurtim të historis së Timzotit Buciarelli OFM të cilën një Meshtar Françeskan i dioqezit të Shkupit, simbas urdhnit të Gjeneralit, përpiloi e i drejtoi këtij në Romë.

*Nga ky dorëshkrim i dytë italisht, ne kemi për të marrë aty-këtu ndoni njoftim, qi të na duket i nevojshëm për ndritëshimin e tekstit frengjisht, të cilin po nism këtu t’a botojm të përkthym.”*³⁴

Libër pagëzimi i kriptokrishterëve (matricularum baptizatorum cryptocatholicorum) në Stubëll

Për librat e pagëzimeve në Letnicë është shkruar më shumë në disa publikime të ndryshme, kurse për ato libra që gjenden në Stubëll nuk janë shumë të njohur për publikun e gjërë, prandaj po i kushtojmë më shumë rëndësi librave në Stubëll, edhe pse ato të Letnicës janë më të rëndësishëm për historinë shqiptare, por mbasi për to është shkruar më shumë, po i kushtojmë rëndësi rastit të Stubllës së Epërme.

Duhet theksuar se edhe në Janjevë janë të shënuar po ashtu laramanët e rajonit të Janjevës, si Peshteri, Brusa e Bukavishta, pra janë edhe emrat e laramanëve që kanë pagëzuar fëmijët e tyre. Në Janjevë e kemi librin “*Status animarum II*” ku janë të shënuar laramanët e pagëzuar, kurse në Pejë janë “*Kronika zupe Pec (biljeznica) 1942*” dhe “*Kronika zupe Pec (biljeznica) 1948*” që të dyja janë nga Fabian Ciril.

Këto libra për të cilat po flasim, janë libra që në atë kohë janë mbajtur të fshehta nga pushtuesit dhe se në to janë të shënuar emrat e laramanëve që janë pagëzuar në këto kisha, si në atë të:

31 Shif Gjergji Gj.: *Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848*, në Drita, 3-4, 1983 fq, 22; po ashtu Gjergj Gj.-Gashi, *Martirët shqiptarë*, fq. 207; Sedaj, *Martirët e Karadakut sipas një kënge popullore*, in: Drita, XXI, Nr. 7-10, 1990, fq, 12.

32 Shif Drita nr. 3-4/1983, fq 22 fusnotën 3.

33 Duhet të jetë: Faveyrial. Titulli i botimit: *Memoires historiques sur les familles albanaise de Tchernagora (1846)*, ky dokument kje botuem frengjisht në „Hylli i Dritës“, v. 1924, nn. 3-4, 5-6, 7-8, 9, 10 e 11.)

34 kështu shkruan Atë Justin Rrota e Atë Marjan Prelaj te Zani i Shnanout në Shkodër më 1943.

Letnicës, Janjevës, Pejës apo Stubllës e mbase edhe në ndonjë vend tjetër. Në Letnicë, përveç ato të katolikëve, ruhen edhe librat e pagëzimeve edhe të kriptokatolikëve e quhen: *Libro baptizatorum occultorum* I. (1906-1915) dhe II. (1920-1936), po ashtu edhe *Libro dei Battezzati della Parrocchia di Zernagora dell' Anno d'84-due (për 1842-64) dhe maticna knjiga rodjenih od 1866 do 1889 god.* Po ashtu edhe në Stubëll janë librat e pagëzimeve, por këtu për ne një prej tyre është më rëndësi: *Matricularum baptizatorum Cryptocatholicorum Ecclesiarum Beatae Mariae Virginis Crnagorensis in Letnica Atque Sancti Joseph, Sponsi Beatae Mariae Virg. in Stubla Stubalae, die 27.XII.1951, Transcriptor: Dominicus Ramaj.* Transkribimin e bëri dom Ded (Dominicus) Ramaj më 1951, kurse këta emra janë të shënuar edhe më parë në librat e të pagëzuarave nga meshtarët që kanë pagëzuar. Libri ka të bëjë me pagëzimin e kriptokrishterëve nga zona e Karadakut sidomos në vitet 1893-1940, por në këtë libër kemi edhe më 1979 të pagëzuar. Për këtë libër pagëzimi është bërë shumë propagandë edhe në qarqet e Perandorisë osmane dhe më vonë në Beograd, në perandorinë osmane për shkak se laramanët haptas deklaroheshin myslimanë, kurse në fakt ata ishin të krishterë dhe pagëzoheshin, kurse në Beograd kinse po ripagëzohen shqiptarët në fenë krishterë. Beogradi akuzonte se kleri katolik po bën misionarizimin e zonës së Karadakut. Qeveria beogradase më 1934 kishte kërkuar nga famullia e Stubllës që këta emra që janë të pagëzuar dhe që janë të shënuar në këtë libër, duhet të fshihen dhe kjo punë të mos ndodh më. Është interesant se pagëzimi apo deklarimi haptas si katolik i kriptokatolikëve nga zona e Karadakut shihej me sy të keq nga ana e politikës së Beogradit, shihej si akt kundërshtetëror dhe kërkohej nga ipeshkvi i ipeshkvisë Shkup-Prizren Ivan Gnidovec dhe nga famullia e Stubllës që këto gjëra mos të ndodhnin më kurrë. Kurse në të njëjtën kohë ishte edhe një problem tjetër nga përfaqësuesit fetarë zyrtar të myslimanëve, sepse përfaqësuesit fetarë të këtij besimi kërkonin nga Beogradi që kjo gjë të mos ndodhë më dhe e alarmojnë Beogradin për këtë akt “jo patriot”³⁵ që kleri katolik po pagëzon ata persona. Beogradi posedonte edhe disa emra që ishin të pagëzuar në Stubëll. Kjo dëshmon se laramanët ishin përherë mes dy zjarreve, jo vetëm nga ana e perandorisë osmane deri më 1912 apo 1913, por edhe nga vetë përfaqësuesit myslimanë, kurse më vonë nga politika ditore serbe dhe nga përfaqësuesit e fesë islame shqiptare.

Në një shkrim të botuar te “Urtia” më 1995 janë shënuar disa nga emrat e laramanëve dhe vendet prej nga vijnë, të nxjerrë nga ky libër.³⁶ Disa nga emrat dhe vendet prej nga janë që ishin të pagëzuar e që gjinden në këtë libër që më poshtë po i shënojmë disa nga fëmijët e pagëzuar, vendlindjet, datën e lindjes e të pagëzimit si dhe emrat e prindërve të tyre. **Dunav:** emri i pagëzimit Ndue (Rexhep), i lindur me 13.04.1893, i pagëzuar më 11.06.1893, emri i babait Bajrami i Ferat Dunavit, e ëma Sala Latif Zekbashit; **Sefer:** emri i fëmijës Simon, i lindur më 14.09.1894, i pagëzuar me 04.02.1895, babai Selmani i Sinanit e ëma Ajetja e Misinit; **Llapushnik:** Mark (Hamzë) i lindur më 1866, i pagëzuar më 22.04.1895, babai Zeneli i Ukës, e ëma Zyka e Asllanit; **Selishtë:** Mark, i lindur më 28.05.1895, i pagëzuar më 03.06.1895, babai Hamza i Rrahmanit, e ëma Nazifja e Sadrisë; **Koregj:** Jozef, i lindur më 30.01.1890 i pagëzuar më 22.8.1895, babai Halimit i Azizit, e ëma Zeliya e Januz Seferit; **Stublla e Poshtme:** Tereze, e lindur më 22.12.1873, e pagëzuar më 13.12.1895, babai Fazlija i Jakupit, e ëma Nazifja e Tahirit; **Terzijaj:** Anë, e lindur me 4.3.1896, e pagëzuar me 19.3.1896, babai Munishi i Jakupit, e ëma Nazifja Rexhep Dunavit; **Bresalc:** Prenk, i lindur me 1.4.1896 i pagëzuar me 3.5.1896, babai Rama i Durmishit, e ëma Zehidja e Ismailit; **Depce:** Marta e lindur më 10. 8.1906 e pagëzuar më 19.8.1907; babai Mustafa i Jakupit, e ëma Halimje e Emërllahut; **Miçibabë:** Mariaj e lindur më 20.8.1906 e pagëzuar më 8.9.1906, babai Jakupi i Selmanit, e ëma Raima e Misinit; **Jasen:** Kristofor i lindur më 8.6.1916 i pagëzuar më 15.6.1916, babai Hasani i Eminit, e ëma Hamitja e Sinanit; **Trne (Kosovë)** Mark, i lindur më 20.10.1899, i pagëzuar më 1.9.1902, babai Rrahmani i Demirit, e ëma Qamilja e Bajramit; **Tërnovë:** Gjergj i lindur më 23.4.1911, i pagëzuar më 25.9.1913, babai Mehmeti i Muslisë, e ëma Raba Pajazitit; **Papaz:** Katarina,

35 Zutic N.: *Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu*, fq. 108

36 Gjergji Sarë: *Laramanizmi (në Karadak)*, fq. 115-116.

26.1.1914 e pagëzuar më 22.9.1916, babai Brahimi Sadikit, e ëma Nazifja e Metit; **Remnik:** Tadeja, i lindur në muajin e tretë të 1898 i pagëzuar më 27.4.1898, babai Rama i Jakupit, e ëma Zyla e Ramës.

Në faqën 6 të këtij libri është i pagëzuar edhe një fëmijë i Idriz Seferit, emri i të cilit nuk figuron (ose është brenda në numrin paraprak). Pra, vendlindja: Sefer, i (e) lindur më 6.1895, i (e) pagëzuar më 13.12.1895, babai Idriz Seferi, e ëma Baftja e Gjafer Brahimit (pagëzuesi dom Mikel Tarabulluzi, fq.6.nr.50).

Gjithësej në këtë libër që nga viti 1893-1940 e 1979 (i pagëzuari i fundit) janë të shënuar 824 të pagëzuar.

Viktor Pashku (apo Shahin Ferizi) nga Selishta e Gjilanit - është prifti katolik shqiptar nga fshati laraman.

Është edhe një rrëfim që ngjall shumë interesim, ai i një prifti që vjen nga një fshat, “*i tëri mysliman*”, por në fillim të shekullit ishte ndryshe. Fshati është në Karadak dhe në afërsi të Stubllës dhe i përket territorit të kësaj famullie e quhet Selishte, që është në afërsi të Zhegrës së Gjilanit. Nga ky fshat është edhe poeti Mirko Gashi. Nga ky vend vjen Atë Viktor Pashku (Atë Viktor Paskes), i cili më 22 qershor 1953 nga qeveria franceze kishte marrë çmimin shumë të njohur “*Palmes d’officier d’Accademie*” për përhapjen e kulturës franceze. Atë Viktor Pashku (Paskes quhej zyrtarisht në Francë) është i lindur më 14. IX. 1878 në Selishte të Zhegrës. Sipas F. Djuric, atë Viktor Pashku quhej në Selishtë Shahin Ferizi (apo djali i Feriziz)³⁷. Nga Zhegra kishte edhe një tjetër meshtar që quhej Ahmet Fazlija³⁸. Si meshtar i rendit salezian të provincës franceze, kishte shërbyer në: Selanik, Stamboll, Paris, Akbes, Damask e Bejurt, ku më 31 korrik 1961 kishte vdekur, Siç duket, varri i tij është ende në Bejrut. Atë Viktor Pashkun (Paskes) e kishte ripagëzuar po ashtu një lazarist tjetër shqiptar në Prizren, Atë Simon Lumezi nga Prizreni, i cili më vonë shkon në Amerikë, ku edhe atje ishte ligjërues në një shkollë teologjike në Brazil. Ai shkruan për vendlindjen e vet Selishtën kështu: “*Ngaqë myslimanët e fshatit tonë ishin tejet fanatikë, ne s’mund të shpallnim haptas fenë tonë të shenjtë. Para syve të mi ra viktimë vëllai im kur morën vesh se jemi katolik. Nga frika prej hakmarrjes, si është adeti tek ne, deshën të më vrasin edhe mua. Miqtë tanë më fshehën dhe më çuan në Cërnağore, pastaj në Prizren te famullitari Simon Lumezi, shqiptar....Të gjithë e dinë se isha detyruar të braktisi Selishtën në moshën 6 vjeçare për të shpëtuar nga masakra, viktimat të të cilës ranë ati im i mjerë, nëna ime dhe sa mijëra shqiptarë të tjerë katolikë nga fanatizmi turk... Qysh atëherë unë s’kam parë atdheun tim, meqë isha 76 vjeç dhe i sëmurë rëndë...* Në vitin 1950 kam udhëtuar në Stamboll, Smirne dhe në Selanik, prej nga mund të udhëtoja gjer në Shkup me tren, e prej Shkupit në Cërnağore, dhe në Selishte me kerr ose me kalë. Mund të udhëtoja si francez. Mirëpo në Selanik mora letrën prej nipave që të mos nisem, sepse nuk ishte e këshillueshme të vija në vendlindjen time!!! Ky ishte për mua rasti më i volitshëm të vizitoja vendin tim dhe të tërë farefisin tim për të cilin më mori malli i madh. E kështu m’u ndërpe rruga...

*Fshati ynë e kujton përherë vdekjen e babës dhe të nënës sonë, si dhe të mijëra shqiptarëve të tjerë që i mbytën turqit fanatike vetëm përse janë `Katolikë`.”*³⁹ Siç duket, nga ky fshat nuk ishte vetëm Ahmet Fazlija (Atë Viktor Pashku) prift katolik, por edhe Pjetër Karadaku⁴⁰.

37 Djuric F.: Die Geschichte der Krypto-Katholiken, fq. 204

38 Djuric F.: Die Geschichte der Krypto-Katholiken fq. 204

39 Shih. *Kroniku*, in: Drita XV, 11-12 (107), 1984, fq. 8-9.

40 Më gjëresisht për Shahin Ferizin shif më shumë Ramaj Albert: *Burime e dëshmi*, fq. 159-161

Hoxha i Lubishës ishte katolik

Lubishta, afër Vitisë. Ky fshat kishte hoxhën e vet dhe ishte dervish. Një ditë kishte dalë për punë të veta hoxha i fshatit për të shkuar në Letnicë me të birin e vet Omerin, që kishte 25 vjet. Rugës para se të arrinte në Letnicë, u ndesh në udhën e kryqes që ka 14 ndalesa, ku të krishterët lusin dhe këndojnë gjatë kohës së kreshmëve. Hoxha i Lubishtës ndalej nëpër ndalesa, kurse biri i tij Omeri nuk dinte tamam se çka do të thoshte kjo punë dhe ishte kureshtar të dinte. Duke ecur rrugës, dëgjohej një zë duke kënduar në natyrë. Duke iu ofruar këtij zëri, vërehej se ishte një grup besimtarësh që këndonte këngën e Pashkëve „*Regina coeli laetare. Alleluja! Alleluja!*“ dhe dukej se tërë natyra bashkëndonte. Kur u ndeshën me turmën, hoxha dhe biri i tij Omeri u larguan pakëz që t’ua lëshonte udhën besimtarëve e mos t’i pengonin dhe në të njëjtën kohë filluan kambanat e kishës të bien për festën e kësaj dite. Gjersa turma kalonte afër hoxhës dhe birit të tij, hoxha nuk mund të rrinte i qetë dhe filloj t’i dridhen buzët dhe ngadalë në vete filloi po ashtu të këndojë këngën bashkë me turmën e besimtarëve katolikë të Letnicës. Biri i tij Omeri e vërente se babait të tij dridhej duke kënduar dhe filloi ta pyesë: “Babi, a e njef këtë këngë”? “Po, biri im e njof” - i përgjigjej i ati. Dhe vazhdoi: “sot katolikët festojnë Pashkët dhe kjo është këngë e Pashkëve. Të shkojmë në shtëpi” - i përgjigjej i ati të birit.

Pas kësaj ngjarje, i biri i hoxhës së Lubishtës nuk ishte i qetë. Kur arriti në shtëpi, ishte zëmëruar dhe nuk fliste, e ëma mendonte se ishte i sëmurë, por dikur djali filloi që të flasë dhe e pyeti të ëmën e vet për këtë punë, ditën e Pashkëve në Letnicë dhe e pyeti nënën e vet: “Nënë, ti dhe babai më keni edukuar në fenë myslimane, por në fakt ne jemi laramanë. Ne e gënjejmë edhe Krishtin edhe Muhametin. Si fëmijë kam mundur të vërej për jetën e dyfishtë dhe nuk e kisha tamam të qartë këtë punë. Por tash po e shoh se si është puna. Nuk dëshiroj më të jem tradhtar dhe frikacak dhe dëshiroj që të njohë më mirë fenë e të parëve të mi”. E ëma e pa se djali ishte brengosur dhe vendosi që t’i tregojë se si ishte puna e i tha: “ti ke të drejtë. Nuk dëshiroj më që të fsheh gjëra prej teje. Ne ishim po ashtu të krishterë-katolikë. Kjo ishte hiq më pak se para 25 vitesh, saktësisht të them pak muaj para lindjes tënde. Babai yt dhe unë ishim në gjendje shumë të vështirë, dhe për shkak të rrethit kishim vështirësi dhe si të krishterë këtu ishte vështirë edhe pse shumica e fshatit ishim të tillë, ne na u desht të prananim fenë myslimane. Por të jesh i bindur se as ne nuk e kemi harruar fenë tonë të vjetër” i tha e ëma të birit të vet Omerit. Por Omeri nuk ishte i kënaqur me këtë, ai vendosi që të ndërmarrë hapa të tjerë në jetën e vet.⁴¹

Lazër Mjeda dhe Ivan Gnidovec dhe laramanizmi në argjipeshkvinë Shkup-Prizren

Imzot Lazër Mejda⁴² erdhi nga Shkodra në argjipeshkvinë Shkup-Prizren më 1909 dhe ishte argjipeshkëv i kësaj argjipeshkvie deri më 1922, kur u transferua në Shkodër. Imzot Lazër Mjeda (vëllai i poetit Dom Ndre Mjeda) ishte argjipeshkvi i fundit i argjipeshkvisë Shkup-Prizren, pas transferimit apo më mirë të themi pas dëbimit, sepse L. Mjeda ishte i detyruar që të largohet nga rezidenca e vet në Prizren, ngaqë politika ditore serbe, e kishte dënuar edhe më burg. Këtu do të trajtojmë vetëm një pjesë së veprimtarisë së tij sa i përket çështjes së laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren.

Më dobësimin dhe rënien e Perandorisë osmane, gjendja e të krishterëve të fshehët apo kriptokatolikëve (laramanëve) në Kosovë e Maqedoni duhet të ishte më ndryshe, sepse ata tash kishin mundësi që të deklaroheshin të krishterë haptas. Siç shihet qartë, tash ka të bëjë me një

41 Krahaso Djuric F.: Die Geschichte fq. 134-136 dhe Blagovest, (Shkup) 1933, Nr. 3, prill – maj, poashtu edhe Ramaj A.: Burime dhe dëshmi, fq. 161-162.

42 Mbi argjipeshkvin Lazër Mjeda shif librin: *Imzot Lazër Mjeda - Mbrojtës dhe lëvrues i identitetit shqiptar*, Albanisches Institut, St. Gallen 2011.

problem tjetër, sepse politika ditore serbe nuk dëshironte që laramanët të deklaroheshin katolikë, por nëse dëshirojnë të deklarohen si të krishterë atëherë kanë një mundësi, të deklaroheshin ortodoksë apo të mbeteshin „myslimanë“. Për Këtë raporton edhe gazeta krishtere vjeneze *Reichspost* më 27 dhjetor 1912 (botimi i pasdites), duke iu referuar po ashtu Lazër Mjedës, konkret gazetës sllovene „Slovenec“, sepse Mjeda në dhjetor të vitit 1912 gjendej në Lubjanë. Në artikullin „Serbien und die Katholiken“ shkruhet se laramanët apo katolikët e fshehur, siç shkruhet në atë artikull, ishin deklaruar para serbëve se dëshirojnë haptas të jenë katolikë. Kurse Serbia u kishte thënë laramanëve se „ose duhet të bëheni ortodoksë (shizmatikë) ose muhamedanë, kurrësi katolikë“. ⁴³

Po ashtu gazeta vjeneze *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*⁴⁴ shkruan për konvertimin e dhunshëm të shqiptarëve në ortodoksi dhe rolin e argjipeshkvit Mjeda për rikthimin e besimtarëve. Në këtë artikull shihet se konvertimi i shqiptarëve ishte me dhunë dhe se Mali i Zi nuk kishte tolerancë fetare ndaj shqiptarëve.

Më 21. 12. 1912 Imzot Lazër Mjeda gjendej në Lubjanë të Sllovenisë dhe prej aty i drejtohet të Kongregatës së Propagandës Fide, Kardinalit Girolamo Gotti me një letër lidhur me laramanët ku ndër të tjera thekson: *“Lartësia Juaj e di se në Kryepeshkopatën time kishte të krishterë të fshehur (laramanë); ata duke përfutur nga ardhja e pushtesve të rinj që “krenohen me emrin kristian”, menduan se erdhi koha të shpalleshin hapur se ç’dëshironin të ishin; dhe të gjithë fshatrat në Mal të Zi të Shkupit, Janjevës dhe Ferizajt u shpallën hapur katolikë. Nuk dihet asgjë për ata që banonin në krahinën e Prizrenit, por ka mundësi që edhe ato të kenë bërë të njëjtën gjë, pasi ishin lidhur ngushtë me të tjerët. Se ç’numër kishin, s’mund t’jua them tani, por është e sigurt se duhet të jenë disa mijëra. Porse për serbët, që ndërkohë mburren se kanë ardhur të çlirojnë të krishterët nga zgjedha myslimane dhe t’i japin liri të gjithëve, ky fakt bie ndesh e t’i acaron nervat, u thirr famullitari i Janjevës për t’i treguar se si është bërë ky kthim. Famullitari u përgjigj se ato kishin qenë gjithnjë katolikë, por nga frika e turqve kishin qëndruar fshehur deri atëherë. Komandanti shtoi: “Nëse turqit duan të ndërrojnë fe, duhet të bëhen ortodoksë, e jo katolikë, përndryshe është më mirë të rrinë turq”. Këto fjalë tregojnë mjaft qartë se ç’kriter kërkon të ndjekë qeveria e re dhe si shtypjet dhe përndjekja turke të lë të kuptosh atë të skizmatikëve (serbëve). Ia them këto Larttësisë Tuaj, sepse nën kujdesin Tuaj të lartë dhe mjetet e mundshme të përpigëni për liritë tona.”*⁴⁵

Lazër Mjeda kishte arritur në janar të vitit 1913 në Vjenë. Prej aty i shkruan edhe me letër më 09. 01. 1913 ministrit të punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz lidhur me gjendjen shqiptare dhe në argjipeshkvinë Shkup-Prizren. Ndër të tjera shkruan Mjeda edhe për laramanët kështu: *“Prej shumë kohësh në Kryepeshkopatën time kishte katolikë të fshehtë apo laramanë, që fshehurazi ushtroheshin kristianë dhe ishin të pagëzuar, por publikisht, për arsye frike, dukeshin myslimanë. Kur erdhën serbët në këto krahina, disa fshatra të këtyre të fshehurve menduan se erdhi koha të shfaqen dhe u shpallën hapur katolikë. (Këto fshatra janë arbërorë e flasin atë gjuhë, jetojnë në Ferizaj e rrethinë, Janjevë e rrethinë dhe në të gjithë Malin e Zi të Shkupit. Ka edhe të tjerë në krahinat e Prizrenit dhe të Pejës, por për to nuk di gjë ç’kanë bërë). Kam dëgjuar që qeveria Serbe thirri delegatin tim Imzot Glasnovic, dhe kërkoi të dinte si ishte bërë ky kthim i muhamedanëve. Prifti iu përgjigj se nuk kishte ndodhur asnjë kthim i muhamedanëve, por vetëm një manifestim i hapur (publik) i katolikëve, të cilët deri në atë kohë nga frika e „turqve“ kishin qëndruar të fshehur.*

43 „Serbien und Katholiken“, in: Reichsposts (Nachmitagaussgabe) 27. 12. 1912, fq. 1, dhe më shumë Ramaj, Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren..., fq. 120 (poashtu bashkangjitur edhe faksimili i shkrimit të Reichspost)

44 Wiener Sonn- und Montags-Zeitung, artikulli „Die Antwort Montenegros ist ausständig“ 24 mars 1914, fq. 1, dhe më shumë Ramaj, Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren..., fq. 121 (poashtu bashkangjitur edhe faksimili i shkrimit të Wiener Sonn- und Montags Zeitung Reichspost)

45 Gashi Gj. Kosova Altari i Arbërisë, II, fq. 35.

Megjithatë, ky shpjegim nuk e kënaqi komandantin serb, i cili i tha priftit se, nëse myslimanët duan të ndryshojnë fe, duhet të bëhen ortodoksë, por jo katolikë: përndryshe le të qëndrojnë myslimanë. Dhe di nga vende të tjera që myslimanë që donin të përqafonin krishterimin, u ndaluan nga qeveria serbe“.⁴⁶

Më 20 dhjetor 1912 kishte raportuar nga Lubjanë Imzot Lazër Mjeda, po ashtu edhe Kardinal Gotti, lidhur me laramanët në argjipeshkvinë e vet ku kishte njoftuar se qeveria serbe nuk i lejon që ata të jetonin haptas si katolikë, por ata duhet të mbeteshin muhamedanë ose të kalonin në ortodoksi.⁴⁷

Më 29 shtator 1913 imzot Mjeda i shkruan kardinalit Gotti lidhur me laramanët kështu: “Në të vërtetë këto ditë e para u bë një lëvizje e madhe sidomos në anët e Cërnagorës (Mali i Zi i Shkupit), ku pothuajse të gjithë të fshehurit ishin shfaqur tek famullitari i Stubllës dhe i kishin kërkuar një letër, ku të dëshmojnë se ishin katolikë. Famullitari nuk kishte kundërshtuar dhe njëri prej tyre, një farë Jetishi nga Dunavi, ishte shpallur i pari katolik me të gjithë familjen. Por qeveria, pasi mori njoftimin, kishte dërguar t`i thonin që, ose të bëheshin ortodoksë, ose ti priste vdekja. I shkreti ishte endur si shtegtar nëpër shpella e ferra për disa kohë, por pastaj, duke parë që familja kontrollohej çdo ditë dhe turbullohej nga serbët, ishte kthyer në shtëpi, duke u shtirur se ishin dakord me dëshirat e tyre.

Ndërsa një tjetër, megjithëse kërcënuar dhe rrahur, që më i patundur dhe vazhdonte të mbetej katolik.

Kështu edhe ata të Androcit të Janjevës. Aty, nga gjashtëmbëdhjetë familje, vetëm pesë dezertuan; të tjerat i rezistuan me kurajo të gjitha kërcënimeve të qeverisë. Por patën favorin se në krye të komunës së Janjevës në atë kohë ishte famullitari lokal dhe këta mund të kishin kurajo dhe të mbroheshin nga reprezaljet e serbëve. Kështu që deri tani nga ata që ishin të fshehur kemi vetëm një shtatëdhjetë vetë që janë shpallur dhe qëndrojnë hapur katolikë. Të tjerët, nga frika, fshihen përsëri dhe kur u bë regjistrimi, u shkruan myslimanë”.⁴⁸

Është interesant fakti se qeveria serbe në atë kohë nuk lejonte që priftërinjtë katolikë të kishin kontakt të drejtpërdrejt me kriptokatolikët apo laramanët në argjipeshkvinë Shkup-Prizren, duke i etiketuar priftërinjtë se bënë propagandë austriake, por Mjeda i vizitoi laramanët në Karadak apo në Malin e Zi të Shkupit dhe u dha kurajo që të deklarohen publikisht si katolikë e mos të mbesnin të fshehur apo zyrtarisht të deklarohen myslimanë. Për fat të keq, kishte edhe myslimanë fanatikë shqiptarë që këta laramanë i frikësonin se së shpejti do të kthehet Turqia në këto troje, ndaj ata u bënë me dije se do do ta pësonin keq. Lazër Mjeda shkruan për këtë gjë kështu: “*Qeveria i ndaloi priftërinjtë të shkonin tek ata dhe të komunikonin me ta, me pretekstin se bënë propagandë austriake*”.⁴⁹

Pastaj Mjeda vazhdon në të njëjtin raport: “*Duke qenë në këtë gjendje këto gjëra, mendova të shkoja në këto vende e të shikoja se ç’ mund të bëhej. E në fakt, në ditën e shtatë të këtij muaji shkova në Letnicë e dërgova të thirrnin njerëzit e njohur të fshatrave të ndryshëm. Ata erdhën. I pyeta pse donin të ishin katolikë e ç`mendonin të bënë. M`u përgjigjën me një zë se ishin katolikë dhe katolikë donin të mbeteshin; por te frikësuar nga njëra anë nga kërcënimet dhe ngacmimet e serbëve, e nga ana tjetër nga mburrjet e myslimanëve, të cilët thonin se së shpejti qeveria turke do të merrte këto krahina dhe do të hakmerrej egërsisht nga tradhtia e tyre, ishin tërhequr e s`ishin shfaqur publikisht katolikë, se prisnin kohë më të mira atje.*

Iu përgjigja të mos i dëgjojnë myslimanët, se nuk kishin asnjë mundësi se mund të merrnin qeverinë, nga serbët të mos trembeshin shumë, meqë në atë kohë nuk kishin mundur t`i kryenin të gjitha kërcënimet e tyre, por po të ndodhte, do të vihesha përbri tyre, për t`i mbrojtur dhe për të vdekur me ta. Fituan besimin në vetvete e kërkuar se ç`duhej të bënin. U shtova atyre: Tani unë nuk jua kërkoj të shkonin shpejt tek qeveria për të bërë rrëfimin tuaj të besimit e të

46 Gashi Gj.: Kosova... II., fq. 39-40

47 Krah. Gashi Gj.: Kosova II., fq. 66.

48 Gashi Gj.: Kosova II. fq. 66

49 Gashi Gj.: Kosova II. fq. 66

nënshkruheni katolikë, sepse ka të ngjarë që tani nuk do të pranoni, e nga ana tjetër mund të përbënte rrezik, meqë jemi në rrethanat e gjendjes së luftës. Për t'u njohur katolikë, unë ju kërkoj ju që deri në një urdhër të ri, të shkoni në kishën katolike një nga një, por ditën, që t'ju shohin të gjithë; që t'i merrni Sakramentet e Shenjta, e se lipset ta thirrni ditën priftin, e jo natën. Kështu, në mënyrë indirekte, mund të ndreqni regjistrimin mysliman të bërë pranë qeverisë. Për të dhënë këto shenja të rezistencës, ju jap kohë deri ditën e Shën Kollit (6 dhjetor); ndërkohë lidhuni me të njëjtën gjë e të jeni solidarë, nëse qeveria do t'i krijojë ndonjë shqetësim.

*Mbetën të kënaqur nga kjo zgjidhje dhe premtuan të bënin çfarë u thashë.*⁵⁰

Në këtë raport kërkon Mjeda po ashtu nga kardinali Gotti këshilla se si duhet të sillet ai si ipeshkëv rreth sakramenteve me laramanët në argjipeshkvinë e vet.

Qeveria beogradase në atë kohë dhe më vonë kishte kërkuar nga priftërinjtë e argjipeshkvisë Shkup-Prizren emrat që janë të pagëzuar dhe që janë të shënuar në këtë libër, duhet të fshihen dhe kjo punë të mos ndodh më. Pagëzimi apo deklarimi haptas i kriptokatolikëve si katolik në argjipeshkvinë Shkup-Prizren shihej me sy të keq nga ana e politikës së Beogradit, shihej si akt kundërshtetëror dhe kërkohej nga priftërinjtë që këto gjëra mos të ndodhnin apo ata persona që dëshirojnë të dalin haptas si të krishterë, të deklarohen ortodoks. Kurse të njëjtën kohë, edhe përfaqësuesit fetarë të besimit mysliman kërkonin nga Beogradi që kjo gjë të mos ndodhë më dhe e alarmojnë Beogradin për këtë akt “jo patriotik”⁵¹ që kleri katolik po pagëzon ata persona. Për kohën kur Imzot Lazër Mjeda ishte argjipeshkëv në Prizren, misionet fluturuese të jezuitëve kishin përshkruar edhe detaje për gjendjen e laramanëve në këtë argjipeshkvi⁵². Një libër mbi veprimtarinë e Jezuitëve në Kosovë e Maqedoni prej 1888-1912 është përgatitur nga autori i këtyre rreshtave dhe është dorëzuar në Zagreb për botim, dhe rreth veprimtarisë së Jezuitëve në mesin e laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren mund të lexohet me më shumë detaje në atë dorëshkrim. Sipas letrës së Genovizzi-t, dërguar provincës së vet në Milano më Skoplje, 28 janar 1912, shihet se autoritete turke kërkonin nga laramanët e argjipeshkvisë Shkup-Prizren që së paku kryefamiljari të shkonte haptas në xhami.⁵³ Në këtë letër shifet shumë qartë se jeta e laramanëve në këto troje, sidomos në Karadakun e Shkupit nuk ishte aq e lehtë.

Është interesant se në misionin fluturues të Jezuitëve ishte edhe një misionar nga Stublla e Kosovës që quhej Fratel Zef Antunoviqi⁵⁴. Zef Valentini ka shkruar një shkrim për fratel Zefin në ët cilin cek se ai vjen prej një rrethi laraman.⁵⁵ Kjo ishte me rëndësi që ai iu bashkëngjiti misionarit At Domenico Passi S.J. sepse njihte shumë mirë mentalitetin e laramanëve në trojet e argjipeshkvisë Shkup-Prizren. Frateli u ishte bashkangjitur misionarëve jezuitë jo vetëm për territorin e Kosovës, por edhe atë të Shqipërisë. Këtë e përshkruan shumë mirë edhe At Fulvio Cordignano në librat e tij „*L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionaria italiano, il P. Domenico Pasi S.J. (1847-1914). I-III. Roma (1933-1934).* Fratel Zefi kishte jetuar kohë të gjatë në Shkodër, ku më 1936 edhe kishte vdekur.

50 Gashi Gj.: *Kosova Altari i Arbërisë*, II, fq. 66-67.

51 Krah. Zutic N. : *Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu*, fq. 108

52 Mbi laramanët në argjipeshkvinë Shkup-Prizren gjatë kohës kur Lazër Mjeda ishte argjipeshkëv shih edhe raportin e atë Giovanni Battista della Pietra për misionin fluturues të mbajtur në argjipeshkvinë Shkup-Prizren më 1911 në: *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesu della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1912, fq. 20-31 dhe raportin e Atë Francesco Genovizzi për misionet në këtë argjipeshkvi më 1911 dhe 1912 në *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesu della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1913, fq. 3-20. Këto detaje janë po ashtu në librin e përgatitur nga Albert Ramaj (manuskript) që duhet të botohet së shpejti në Zagreb.

53 Shif: *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesu della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1913, fq. 3

54 Mbi jetën e Zef Antunoviq shif A. Ramaj, *Burime dhe dëshmi*, fq. 108-118

55 Giuseppe Valentini “Il Fratel Zef e la Missione volante” in *Notizier agli Amici dei gesuiti lambardo-veneto-emeliani*, Milano, 2 (1972), fq. 36-41. Shif poashtu edhe Sinishta Gj.: *Jezuits in Albanien*. Fq. 73 dhe Ramaj A: *Burime dhe dëshmi*, fq. 108-116.

Me persekutimin e katolikëve në Kosovë e Maqedoni ishin marrë edhe shumë revista evropiane, jo vetëm ato vieneze, po ashtu edhe për çështjen e laramanëve në këto troje. „Le Missioni Cattoliche“ e Milanos kishte shkruar që ata dëshironin të deklaroheshin haptas si katolikë. Gazeta e cekur milaneze kishte shkruar një shkrim tejet interesant për gjendjen e Kishës katolike në Kosovë më 20. VI. 1913, në të cilin trajton temën se si është e mundur që Serbia kishte luftuar kundër turqve, pra myslimanëve, dhe se si të krishterët tash luftojnë kundër të krishterëve katolikë shqiptarë dhe se me aktet barbare ndaj popullatës shqiptare siç duket ky është vetëm fillimi. Në këtë shkrim ndër të tjera shkruhet edhe për laramanët e argjipeshkvisë Shkup-Prizren. Kur Mbreti serb Peter I. kishte shkruar në Shkup më 24 janar 1913, kishte takuar 50 familje laramane që i kishin deklaruar atij haptas se dëshirojnë të jenë katolikë. Mbreti i zëmëruar u kishte thënë: „Katolikë! Keq e shumë keq! Ose ortodoksë ose muhamedanë, e kurrësi katolikë“. Shkrimin e ngjashëm e shkruan edhe gazeta katolike e Splitit të Kroacisë „Dan“ më 2 korrik 1913, e cila po ashtu shtjellon të njëjtën temë me titull „Mëshohu katolikëve dhe lirisë së tyre“.

Dihet se Serbia sidomos gjatë luftërave ballkanike dhe Luftës së Parë Botërore kishte problem të madh me klerin katolik dhe besimtarët e tyre, kjo sidomos për shkak se katolikët shqiptarë trajtoheshin gati njëlloj sikurse austro-hungarezët. Kështu që laramanët e këtyre trevave me dashje apo pa dashje për shkak të politikës ditore ishin të detyruar që edhe më tej të mbeteshin laramanë e nuk i lejonte që të deklaroheshin haptas katolikë, pra, vetëm ashtu si dëshironin. Serbia e Mali Zi kishin qëllim tjetër, pra që të konvertonte (me dhunë) në ortodoksë, jo vetëm laramanët shqiptarë, por edhe katolikë dhe myslimanë shqiptarë në. Këtë qëllim tentuan Mali i Zi e Serbia kryesisht në vitin 1913, sidomos në pjesën e Pejës, Gjakovës dhe të Malit të Zi të sotëm.⁵⁶ Atë Luigj Paliq OFM nuk i lejonte besimtarët e vet që të konvertoheshin në ortodoksë dhe për këtë arsye u vra nga forcat malazeze më 1913 në Janosh afër Gjakovës. Imzot Lazër Mjeda përballej jo më vetëm me problemin e laramanëve në këto troje, por edhe të besimtarëve që prej raprezaljeve, torturave, dhunës e mundimeve të lloj-llojshme ishin të detyruar se paku që sipërfaqësisht shqiptarët të besimit katolik e mysliman të deklaroheshin si ortodoksë, sepse nuk mund t'i përballonin gjithë atyre mundimeve të mëdha që i bëhej popullit shqiptar. Lazër Mjeda si bari i mirë i vizitonte këto vende dhe u jepte kurajo që të mos e bënin një gjë të tillë. Më 27 maj kishte vizituar Gjakovën dhe kishte biseduar me besimtarët e vet për deklarimin e dhunshëm të tyre.⁵⁷ Për konvertimin e shqiptarëve (myslimanë e katolikë) në ortodoksië, Noel Malcolm thotë: „*this was applied with peculiar vigour by the Montenegrins*“.⁵⁸ Është shumë e vërtetë se Imzot Lazër Mjeda nuk ishte angazhuar vetëm për katolikët e konvertuar në territorin e pushtuar nga Mali i Zi më 1913, por siurse ceket „*për të gjithë të gjitha konvertimet tjera me dhunë*“⁵⁹, pra edhe për myslimanët dhe laramanët shqiptarë. Më 19. 03. 1913, lidhur me këto probleme Lazër Mjeda shkruan kështu: „*me shëndet jam mirë; shumë gjëra të këqija, të vështira kam pasur këto ditë, arsyeja kryesore/salvimet e trishtueshme, të hatashme të shpërthyer kundër katolikëve nën pushtetin malazez. Më se 70 familje fand kanë kaluar në skizëm dhe ekziston rreziku me arsye që edhe të gjitha familjet tjera të veprojnë në të njëjtën mënyrë, duke mos pasur rrugëdalje. Tre fshatra kanë pasur mundësi natën të ikin në territorin nën pushtetin serb, duke lënë çka kanë pasë e tjerët s'kanë pasë mundësi ta kalojnë kufirin...*“⁶⁰. Lazër Mjeda përnjëmend bari i mirë për besimtarët e vet, u jepte guxim që mos të lëshonin fenë e vet, i vizitonte ata rregullisht në kohët më të vështira. Më 16.III.1913 shkruan: „*Tash jam vetë i nevojshëm për të holla, pasi kam pasur detyrë të kujdesohem për refugjatët e Gjakovës...Dje*

56 Për këto gjëra shif mnë shumë Zekeria Cana Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar 1912-1913 (Dokumente).

57 Zekeria Cana, Gjenocidi i Malit të Zi... fq. 216

58 Malcolm N.: Kosovo. short story, fq. 254

59 Cana Z.: Gjenocidi fq. 165

60 Sopi M.: Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, arritja e imz. Lazër Mjedës në Prizren, in *Drita*, viti XIII, nr 3-4 (95) 1982, fq. 8.

për Rrëshajë jam kthyer nga Gjakova, e nesër prapë do të kthehem për tri-katër ditë. Pasi çështja e refugjatëve ende nuk u zgjidh, dhe populli është në lëvizje tash këtu e tash atje, është e nevojshme kohë pas kohe t'i vizitoj dhe t'i ngushëlloj, duke u dhënë zemër dhe duke u ndihmuar materialisht, se kanë humbur çdo gjë dhe janë pa bukë. Kjo është arsyeja pse tani nuk mund të largohem, se përndryshe tani isha në ato anë.”⁶¹

Më 1913-14 zhvilloheshin bisedimet mes Vatikanit dhe Serbisë lidhur më një marrëveshje zyrtare e njohur si konkordati. Përfaqësuesi zyrtar (ambasadorit) i Austro Hungarisë në Vatikan Alois (Fürst) Schöngurg-Hartenstein dhe ministri i punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz, jo vetëm që angazhoheshin për përmirësimin e gjendjes shqiptare dhe ruajtjen e protektoratit austro-hungarezë, por ishin të vetëdijshëm edhe për shumë imtësi për popullatën shqiptare, pra edhe për laramanët e këtyre vendeve dhe nga bisedat e shkrimet që shkëmbeheshin mes zyrtarëve austro-hungarezë dhe të kardinalit Merry de Val kërkohej që nga Vatikani të bisedohej edhe për lirinë fetare të laramanëve në Argjipeshkvinë Shkup-Prizren nga ana e Serbisë. Më 12 mars 1913⁶² lajmëron ambasadori i Austro-Hungarisë në Romë Schönburg, se kishte biseduar me Vatikanin lidhur më lirinë fetare të laramanëve në argjipeshkvinë e Kosovës. Kështu që qysh ne fazën e parë të bisedimeve lidhur me konkordatin kishte shprehur dëshirën për të siguruar lirinë fetare të laramanëve. Në qarqet e Vatikanit ishin të brengosur për laramanët. Vjena dhe Roma ishin të njoftuar për gjendjen e laramanëve pas largimit të Turqisë nga Ballkani, por tash kishin lindur probleme të reja për ta, pra Serbia. Në këtë letër ceket se për gjendjen a laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren ishin njoftuar nga raportet e ndryshme, pra të argjipeshkvit Lazër Mjeda.

Këtë e dëshmon edhe letra e ministrit të punëve të jashtme Leopold (Graf) Berchtold më 02. VI. 1914 dërguar përfaqësuesit Alois (Fürst) Schöngurg-Hartenstein.⁶³

Dihet se raportet e Mjedës ishin ato që kishin nxitur këtë bisedë, sidomos nga letra e Mjedës më 09. 01. 1913 dërguar ministrit të punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz, ku i shpjegon gjendjen e laramanëve në argjipeshkvinë e vet. Sipas kësaj shkrese ministri Berchtold për gjendjen e laramanëve në argjipeshkvin Shkup-Prizren është “*formalisht*” i kënaqur prej asaj që është biseduar dhe është shkruar mes kardinalit Merry de Val dhe Alois Schöngurg-Hartenstein, pra Serbia ishte e obliguar që tu jepte të drejtën e lirisë fetare laramanëve në këto troje.

Gazeta Reichspost e 20 marsit 1913 shkruan po ashtu për laramanët dhe gjendjen të tyre në argjipeshkvisë Shkup-Prizren dhe shkruan se ata deri më tash nuk kishin mund të deklaroheshin haptas për shkak të turqve, kurse tash e kanë problem prej Serbisë dhe shkruan se qarqet e Beogradit u kishin ndaluar laramanëve të deklaroheshin haptas si katolikë, ose duhet të bëhen mysliman e nëse dëshirojnë të bëhen të krishterë atëherë ortodoks.⁶⁴ Po ashtu edhe Leo Freundlich e merr këtë artikull dhe e riboton në librin e tij “Albaniens Golgotha”⁶⁵

Më 31 Janar 1911⁶⁶ njofton konsullata austriake e Shkupit se kishte pasur një grup ortodoks nga Maqedonia, më saktë nga Kumanova që kishin shkuar tek argjipeshkvi Lazër Mejda dhe tek famullitari i Ferizajit Dom Pashk Krasniqi dhe u kishin kërkuar ndihmën e tyre që ata të kalojnë në katolicizëm. Pra ishte fjala për besimtarë ortodoks maqedonas e që dëshironin të kalonin në katolicizëm. Është e njohur komuniteti greko-katolik me kombësi maqedonase në Maqedoninë e jugut, pra në Strumicë e rrethinë, por këta ishin tamam ortodoksë. Nuk është fjala për komunitetin katolik të ritit bizantin që jeton edhe sot e kësaj dite në territorin e Maqedoniës, por është fjala për ortodoks të vërtetë.

61 Mark Sopi. Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, fq. 8.

62 ÖStA. PA, XIII, 314 Türkei, XXXIV / 5 A, më 12. shkurt 1913

63 Shif ÖstA. PA. XIX, 93, Serbien XVIII/ (Rom – V.) 2480, më 02. VI. 1914

64 Der Konflikt mit Montenegro, Reichspost 20 mars 1913, fq. 2, poashtu edhe Ramaj : Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren, fq. 132.

65 Freundlich L.: Albaniens Golgotha fq. 27

66 HHStA XXXVIII PA. 441, Konzullate Üsküb 1911-1913 të datës 31 janar 1911, fq. 293-294.

Komunitetin greko-katolik në Maqedoninë e sotme ia kishte besuar Papa Benedikti më 1915 argjipeshkvi të Shkupit Imzot Lazër Mjedës. Argjipeshkvi Mjeda ishte pra edhe argjipeshkëv i katolikëve të ritit bizantin në Maqedoni, që më kombësi janë maqedonas. Argjipeshkvi Mjeda dëshironte që këtë komunitet të vizitonte vetëm dhe të shihte në të vërtetë se si është gjendja e këtyre shpirttrave që papa ia kishte besuar. Organet e atëhershme bullgare nuk i dhanë leje Mjedës që të viziton këtë komunitet. Viti 1915 ishte shumë vit i vështirë edhe për katolikët e ritit bizantin, sepse bullgarët kishin vrarë e mbytur dhe kishin shkatërruar gati çdo gjë që ata kishin, shtëpi e pasuri tjera. Ngaqë Mjeda nuk mund të shkonte në këtë zonë, ai organizoi që ndihmat t'ua dërgonte gjithsesi dhe përmes meshtarit P. Nedeljko, i cili më 20 mars 1916 i shkruan një letër falënderimi Mjedës për këto ndihma të rëndësishme.⁶⁷

Pas largimit apo më mirë të themi dëbimit të L. Mjedës më 1922 nga argjipeshkvia Shkup-Prizren, kjo argjipeshkvi humb titullin argjipeshkvi dhe i kthehet titulli ipeshkvi dhe kështu mbeti deri më 1924 pa ipeshkëv, kurse më 1924 u emërua ipeshkëv Ivan Franjo Gnidovec nga Slovenia. Gnidovec e mësoi shqipen shumë mirë, bile dihet se Gnidovec kishte vijuar shkollën në Slloveni dhe po ashtu kishte studiuar në Slloveni teologjinë të cilën e kishte vazhduar edhe në Vjenë, ku më 1903 edhe doktoron më temën “De Hippiia maiore Platoni attribuendo” që kishte shkruar në gjuhën latine.

Gnidovec qëndroi ipeshkëv në këtë ipeshkvi deri në vitin 1939, kur selia ipeshkvore kaloi me Gnidovec prej Prizreni në Shkup. Imzot Gnidovec ishte njëri shumë i përshpirtshëm dhe njëri i Zotit. Ai është shpallur sot „shërbëtor i Zotit“ dhe laramanët e anës Karadakut i lutën ipeshkvi Gnidovec dhe e mbajnë si njëri të shenjtë. Për jetën dhe veprimtarinë e Gnidovec shih më shumë *Gnidovec simpoozj v Rimu*, Celje 1989; TURK Aloiz: *Skof Janez Gnidovec*, Celje 1992. Këtu do të shënojmë vetëm shkurtimisht sa i përket raporteve me laramanët, sepse koha e Gnidovec dhe çështja e laramanëve duhet të hulumtohet në thellësi, sepse pikërisht kjo është koha shumë e bujshme për laramanët në Kosovë. Me ardhjen e ipeshkvi Gnidovec, ai urdhëroi që të rishkruhen librat ku janë të shkruar laramanët e pagëzuar. Një libër të madh hartoi dom Fanian Ciril, meshtar slloven dhe që shërbente në ipeshkvin Shkup-Prizren dhe librin në Stubëll e bëri dom Dedë (Domonik) Ramaj. Siç duket, ipeshkvi Gnidovec e ngarkoi Dom Fabian Ciril që të merrtë me punën e laramanëve. Edhe sot e njohin disa prej tyre këtë meshtar të zellshëm. Dom Qiril është i lindur më 16.IV.1916 në fshatin Lasce, komuna Dvor të Sllovenisë, famullia Zuzenberg. Më 14.IV.1942 është shuguruar për meshtar. Pas luftës së dytë botërore ishte kapelan në Letnicë dhe pastaj më vonë në Pejë. Ai kishte sëmundjen e kancerit. Në tetor të 1953 u operua në Zagreb dhe 3 ditë pas operacionit vdiq më 11.XII.1953, edhe pse ishte i ri, vetëm 38 vjeçar. Është i varrosur në Zuzenberg. Ka shkruar dy kronika për famullinë e Pejës (dorëshkrim) që quhen „*Kronika e famullisë Pejës*“, 1942 dhe 1948. Sidomos atë që D. Fabian Ciril kishte bërë për laramanët dhe shënimet apo shkrimet e tij nuk kanë parë dritën e botimit asnjëherë. Duhet ashtu kështu që veprimtaria e ipeshkvi Gnidovec për të mirën e laramanëve të ndriçohet. Ai shkonte i vizitonte laramanët në tërë territorin e ipeshkvisë. Gnidovec bisedonte me laramanët, u jepte fuqi që ata të deklaroheshin haptas katolikë e që mos të fshiheshin e të jetonin si laramanë. Kjo, siç duket, kishte sukses sidomos në zonën e Karadakut, sepse një pjesë e laramanëve e kësaj zone, pikërisht në kohën e ipeshkvi Gnidovec, u deklarua haptas katolikë, në Dunav, Terzijaj, Llokme, Selishte... Gnidovec shkonte i vizitonte laramanët dhe atje kalonte natën nëpër bujtina shumë të thjeshta në shtëpitë e tyre. Është shumë me rëndësi të ceket se ipeshkvi Gnidovec ishte ai njëri që në vendet ku jetonin shumicë laramanët, u angazhua dhe ndërtoi kishën apo kapelën në atë vend, p.sh. në Dunav (afër Gjilanit) apo Llapushnik (Drenicë) dhe Kravasari të komunës së Malishëvës. Me të vërtetë, në popullin shqiptar në Kosovë dhe Maqedoni ende mbahet mend I. Gnidovec si njeri i shenjtë dhe njihet shumë për veprimtarinë e tij bamirëse jo vetëm për katolikët, por pa dallim feje dhe se ishte mbrojtës i palodhur për të drejtat e fshatarëve që ju merreshin tokat.

67 Shif më shumë Rudolf Grulich: *Die unierte Kirche in Maqedonien* (1856-1919), fq. 91.

Të pagëzuarit që mbahen fshehtë në Karadak

Të pagëzuarit dhe që mbahen të fshehtë në Karadak janë shumë edhe sot. Laramanë kishte në këto vende:

Në zonën e Kradakut – rrethi i Gjilanit - Dunav, Stublla Poshtme, Selishte, Koregj, Sefer, Terzijaj, Depçe, Zubaj, Zhegra, Vërçevic, Stanqiq, Zegbash, Remnik, Smajmuçi, Llokme, Bresalc; rrethina e Ferizajt - Loçkobare, Papaz, Ribnik, Nishor, Jasen, Caravajkë, Muçibaba, Remnik; afër Prizrenit Lladrovci e Vohor, në Drenicë Lazice e Llapushnik etj.

Shkrimtari bullgar P. Cilev⁶⁸ Kishte vizituar më 1911 shumë vende nëpër Kosovë, sikur edhe Dunav, Hanroc, dhe në Lloçkobare përmend ai një rast interesa që festonin festat katolike, sikur Shën Dimitrin (Sh`Mitrin), ku kishin blerë qirinjtë për t'i ndezur natën e për tu lutur, verë për të festuar. Po ashtu edhe A. Urošević⁶⁹ përmend këtë vend ku kishte laramanë, që i kishte treguar Dom Tadej Ivanovic.

Pastaj në vende afër Ferizajt, kishte familje laramane sikur Talinovci, Jerliu, Muhovci, Koshare. Këto vende i kishte vizituar deri vonë prifti i Ferizajt së bashku edhe vendet tjera. Këtë e cek edhe Dom Gapër Gjini kur thotë se le t'i përmendim këtu edhe studimet që i kemi bërë në terren në anën e Ferizajt dhe të Gjakovës. Në katundet afër Ferizajt: Talinofc, Jerli, Muhovc, Papaz, Tern, Koshare, Loshkobare, deri ne vitin 1898 meshtari nga Ferizaji i vizitonte shumë prej shtëpive laramane.⁷⁰

Është interesant se këto vende i kishte vizituar prifti laramanët, por nuk ishte hetuar fare se është prift nga rrethi, sepse ai ishte veshur sikurse një fshatar i thjeshtë dhe kishte çantën në krah, ku kishte një armë për gjueti dhe disa pëllumba të mbytur në krah, kështu që në çantë kishte të gjitha përgatitjet e veta për meshë dhe ceremoni të tjera fetare dhe shkonte e kremtonte meshën në këto vende. Këtë e bënte edhe dom Bartollome Fantela, i njohur sikur Dom Bata, që kishte shërbyer dhe kishte shërbyer edhe në famullinë e Letnicës dhe sipas gjitha gjasave qysh në fund të shekullit XIX në Stubëll kishte organizuar mësim për fëmijët e këtushëm e më vonë edhe në Mitrovicë dom Nikollë Mazrreku (për këtë shih edhe faksimilen e dokumenteve arkivore e letrave të konsujve austriakë nga Mitrovica). Fenomenin e “gjuetisë” e përdornin meshtarët katolikë edhe në vende tjera, p.sh. dom Mikel Tarabulluzi, kur i vizitonte familjet në Karadak, shprehet një person me rastin e ndërtimit të kishës në Dunav kur thotë se “*më kujtohet kur don Mikeli kalonte nëpër fshatin tonë tue shku në Sefer, Kuregj, Terzija etj, për të çue meshe. Bante teshat si i bajshin turqit e më krah bante pushkën. Tanë ket anë ai e ka mbajtur në fe. Pagëzonte, çonte meshë nëpër shpija... Ai u kanë shumë burrë i mirë dhe trim i madh*”⁷¹.

Kjo formë e organizimit të mësimin të fëmijëve nëpër famulli katolike në Kosovë, ishte gati e rëndomtë. Dom Fantela kishte hapur edhe një shkollë kishtare në gjuhën shqipe në Ferizaj. Po ashtu kishte edhe në Pushnik laramanë.

Në rrethin e Pejës ka në këto vende laramanë, në Belaj, Lumbardhë e Rashiq, Dom Ciril (Qiril) Fabian është prifti i mëparshëm i Letnicës që kishte punuar shumë me laramanë në tërë Kosovën. Për të flasim më vonë.

Shumë emra që ka shënuar si laramanë, ka meritë të madhe prifti i Letnicës dom Qiril Fabjan e që ne do t'i japim këtu më poshtë sipas F. Djuric⁷² që po ashtu është publikuar edhe nga Albert Ramaj.⁷³

Selishte/Malokët

68 shih P. Cilev: Obikolka iz albanski seliste v Pristinsko, Prizren, Debrsko i Ohridasko

69 Shih A. Urošević: Dvoverstvo medju Arbanasima

70 Gjini Gaspër, ipeshkva Shkup-Prizren, fq. 142.

71 Gjergji Ndue: 10 vjet shërbim të pashoq, (motrat në malet e Karadakut), in: *Drita*, X, 10 (78), 1979, fq. 7

72 Djuric F.: Die Geschichte fq. 198-216

73. Ramaj Albert: *Burime dhe dëshmi* fq. 148-156.

Shabani i Bakijes
Selim i Bakijes /me 7 anëtarë
Zylfia i Bakija
Mirta i Shabanit /me 5 anëtarë
Hasani i Ahmetit /me 10-12 anëtarë
Delija i Dalipit
Sherifi i Dalipit /me 7 anëtarë
Tali i Lilit
Lazi i Lilit
Gania i Osmanit

Vrçevica

Hajrizi i Ahmetit
Nahija i Fahirit
Nahija i Agushit
Avdyli
Rizahi

Terzijaj

Hajdini i Smajlit /me 35 anëtarë
Sahiti i Ajvazit /me 15-20 anëtarë
Abazi i Mysinit /me 15 anëtarë
Delia i Ajvazit / me 9 anëtarë
Hasani i Salihit/ me 3 anëtarë
Hajrizi i Hisenit /me 6 anëtarë
Ramadani i Salihit / me 6 anëtarë
Dhe 51 persona të tjerë

Të tjerët deklarohen haptas katolikë

Dunav

Gjemë Hyli
Një tjetër familje nuk është shënuar emri

Sefer

Hamdia
Bajrami
Gjithësej 28 anëtarë

Koregj

Rrahimi i Hajrez
Sejdiu i Nuhisë
Jetishi i Murtezit
Vebiu i Nasufit
Simoni i Monit
Rifati i Monit
Emini i Sadrisë
Riza i Alies
Demushi i Zylfijes
Idrizi i Sejdis

Gjithësej 55 persona

Gjendja e vitit 1986

Selishte (Malokët)

Shabani i Bakies u shpërngul në Gjilan me familje dhe janë ende laramanë.

Selimi i Bakies me familje janë në Selishte dhe janë laramanë.

Zylfiu i Bakies me familje është shpërngulur në Zhegër dhe janë laramanë.

Mirta i Shabanit është në Selishte dhe janë laramanë dhe biri i tij është martuar me një laramanë nga Dunavi.

Hasani i Ahmetit, jeton me familje në Selishte, janë laramanë.

Delia i Dalipit jeton me familje në Selishte dhe janë laramanë.

Tali i Lilit (Halilit) jeton me familjen e vet në Seliste dhe janë laramanë të vërtetë, një djalë i tij jeton në Selishte kurse tjetri është shpërngulur në Zhegër, të gjithë janë laramanë.

Sherifi i Dalipit, jeton me familje në Selishte, janë laramanë.

Familja e Malokëve është më shumë katolike se laramanë.

Shaban Bakija është shpërngulur në Gjilan.

Ilazi i Halilit apo siç e quanin Ilazi i Lilit ishte Mark Gashi, jeton me familje në Prishtinë. Djali i Ilaz Halilit apo Mark Gashit është poeti i njohur Mirko Gashi.

Gania i Osmanit (Zef Osmani) jeton në Kabash.

Në Selishte sot nuk ka më katolikë, por ka vetëm 6 shtëpi laramanë kurse të tjerët janë shpërngulur në Zhegër, Gjilan, Kabash, Konjare afër Kumanovës, Shkup Ferizaj etj.

Prej dy familjeve laramanë nga Zhegra ishin dy priftërinjtë, që kishin studiuar në Itali dhe kishin shërbyer nëpër shumë vende të botës. Shahini (Pashk) i Ferizit dhe Ahmeti i Fazlies. Për Shahin (Pashk) Ferizin kemi shkruar në këtë artikull, por për Ahmetin nuk kemi të dhëna të duhura, kështu që mbetet të hulumtohet kjo gjë. Siç duket Ahmeti ka vdekur në Stamboll dhe është varrosur atje, kurse Shahini (Pashku) në Damask ka vdekur dhe është varrosur.

Prej Selishtës është familja Azizi që sot jeton në Kabash. Është shumë interesant që të studiohet familja Azizi, pasi që kur ata u deklaruan katolikë haptas më 1929 dhe se nuk do të mbesin më laramanë, por do të jetonin si të krishterë të vërtetë, shihej për këtë rajon diçka tronditëse dhe guxim i madh për atë kohë. Për këtë arsye, bashkëvendësit e tyre kishin “nuhatur” për këtë punë dhe dëshironin që ta pengonin. Kështu që ky ishte i detyruar që të shpërngulej nga Selishte e të shkonte në Kabash. Por prapëseprapë banorët e Selishtës dëshironin ta pengonin. E kanë rrahur laramanët këtë familje, pse shpërngulej dhe deklarohet haptas si katolike dhe nuk e kishin lënë më që të kthehej fare në Selishte. Por edhe kur shkuan në Kabash, kishin probleme nga myslimanët dhe laramanët e Karadakut, e sidomos të Selishtës, që këta tashmë haptas shkonin në kishë. Dëshironin ta pengonin. Një kohë kjo familje shkoi dhe u vendos në Stubëll, për shkak të këtyre kërcënimeve, por më vonë prapë u rikthye në Kabash, kur u qetësua gjendja, ku edhe sot jeton.

Asllani i Azizit kishte dy djem, Osmanin dhe Ilazin

Osmani kishte 3 djem, Ania, Hedia e Remizim. Ijazi kishte vetëm një djalë, Halimin. Është interesant të ceket se Ilazi ishte shpërngulur më 1973 në Kabash, po ashtu vëllezërit e tij Hamdija dhe Ramizi dhe kishin kaluar haptas katolicizëm, por Hamdija dhe Ilazi kishin bërë kurorëzim kishtar qysh vonë, pra kur Hamdija ishte 76 vjeçar.

Alia (Ilia, Elia) kishte 5 djem dhe 5 vajza: Zefin (Shaqirin), Pashkun, Fatmirin, Isakun, Seferin dhe vajzat të martuara (Manja e Difa).

Hamdiu (Martini) kishte dy djem Zizkin (Frrokun) dhe Reshatin (Ilia).

Ramizi (Antoni) kishte vetëm një vajzë, Ima.

Halimi kishte një djal Sahitin (Frrokun), që kishte vdekur në moshën e re më 1974. Ai ka dy fëmijë, Pal (Halim) dhe Afrim (Ilaz).

Vërçevicë

Hajrizi i Ahmetit

Nahia i Fahirit

Nuhija i Agushit që tashmë është shpërngulur në Ferizaj

Avdyli

Rizahu

Vërçevica ka edhe laramanë të tjerë.

Terzijaj

Hajdini i Smajlit, kjo familje jeton në Zhegër, të gjithë janë laramanë.

Sahiti i Ajvazit, kjo familje jeton në Prishtinë, janë tash myslimanë.

Abazi i Misinit, kjo familje jeton në Zhegër, tash janë myslimanë.

Delia i Ajvazit, kjo familje jeton afër Shkupit, tash janë myslimanë.

Hasani i Salihit, kjo familje jeton në Kabash dhe janë deklaruar haptas katolikë.

Hajrizi i Hysenit, jeton me familjen e vet në Zhegër, janë laramanë.

Ramadani i Salihit, jeton në Kabash, janë laramanë.

Shefkia i Jetishit është shpërngulur në Kabash dhe është e deklaruar katolike.

Dunav

Më 1981 sipas m. Itilia Krämer kishte 60 persona katolikë, 221 laramanë dhe 16 myslimanë.

Kurse më 1987 ishin vetëm 5 shtëpi katolike (më 51 anëtarë) 20 laramane (më 148 anëtarë) por asnjë mysliman. Kështu që shumica prej tyre janë shpërngulur në vende të ndryshme, në Konjar (afër Kumanovës), Ferizaj, Gjilan, Shkup. Kabash etj.

Sefer

Hamdiu me familje është shpërngulur në Gjilan, tash janë myslimanë.

Bajrami me familje është shpërngulur në Ferizaj, janë laramanë.

Koregj

Rrahimi i Hajres

Sejdia i Nuhisë

Jetishi i Kurteshit

Vebia i Nasufit

Rifati i Monit, kjo familje është shpërngulur në Ferizaj ku edhe është deklaruar haptas katolike

Emini Sadrisë

Rizahu i Alies

Demushi i Sybfijes

Idrizi i Sejdisë

Simoni i Monit

Po ashtu edhe në vendet sikur Remnik, Caravajk, Smajlmuq, Zubaj, Depçe, Zegbash e Muçibab, ku ende këto ka familje janë laramane, por këto familje ishin më shumë nën ndikim dhe presion të myslimanëve që të deklaroheshin katolikë, kështu që nuk ishte lehtë që të mbledhen statistikat e sakta të tyre për shkak të frikës që të mos e marrë vesh ndokush.

Zhegra

Është qendër e laramanëve të Karadakut. Sepse për laramanët është shumë lehtë që në shtëpitë e veta të mbajnë fenë krishtere, kurse haptas kanë emra myslimanë dhe nuk mund të vërehet se janë të krishterë. Në Zhegër ka shumë të tillë, që janë laramanë dhe nuk mund të vërehen.

Rajoni Stanqiq

Në Depçe janë 4 shtëpi laramanë

Në Zimerc janë 3 shtëpi laramanë

Në Toplanë janë 16 shtëpi laramanë

Në Muqaj janë 2 shtëpi laramanë

Në Azemce nuk dihet saktësisht se sa kishte, sepse banorët e këtushëm janë shpërngulur në Zhegër, Gjilan, Konjare afër Kumanovës, Shkup etj. Azemce ishte nën ndikim dhe presion të myslimanëve, kështu që laramanët nuk kishin lehtë nëse dihej se ishte laraman.

Nga ky vend vjen edhe familja Azemi (botues të gazetës *Fakti* në Maqedoni), që ishin më parë të pagëzuar, dhe pastaj u shpërngulën në Maqedoni dhe kishin humbur çdo kontakt me katolikët e Karadakut.

Jasen

Këtu ishte një familje katolike që quhej Ukaj. Shefkiu (Zefi) dhe Serafini kishte vdekur dhe kishte djemtë dhe jetonte me Selverin, që ishte djali i vëllait të tij që kishte vdekur e që quhej Serafin. Baba i tyre Prenku (Rexha) ishte deklaruar më 1936 katolik. Rexha (Prenku) kishte edhe 7 vëllezër dhe 10 motra. Kur u deklarua Rexha (Prenku) haptas katolik, kishte probleme të mëdha me vëllezërit e vet edhe pse ishin edhe ata vetë laramanë dhe rrethi e vet, të nxituar nga hoxha i vendit. Hoxha e kishte përkrahur që familja e Rexhës (Prenkut) të keqtrajtohej e ta mbyllnin në shtëpi, vetëm pse ishte deklaruar haptas katolike. U kishte predikuar vendasve të këtushëm se “*të krishterët shkojnë në ferr, kurse myslimanët në parajsë*” dhe se „*të krishterët janë të papastër sepse nuk lahen dhe nuk rrethpiten*“. Të gjitha kontaktet me familjen e Rexhës (Prenkut) i kishin ndërprerë vëllezërit dhe motrat dhe kishin bërë presione të mëdha që mos të deklarohet haptas katolik. Kishin paguar disa njerëz që edhe ta vrasin vëllain e vet Rexhen (Prenkun), vetëm pse ishte deklaruar haptas katolik. Po ashtu kishin keqtrajtuar edhe gruan e tij, vetëm e vetëm që të kthenin mendjen e tij. Vëllezërit dhe motrat e tyre ishin shpërngulur në afërsi të Kumanovës dhe Shkupit, mbasi kishin parë se Prenku (Rexha) nuk dëshironte “të kthehej” në myslimanizëm, dhe kishin thënë se “*ne nuk dëshirojmë të jetojmë në afërsi të latinëve që shkojnë në kishë dhe që hanë mishin e derrit*”.

Llokme

Llokma është vend ku të gjithë ishin ose të katolikë ose laramanë. Pra, myslimanë nuk kishte në këtë vend.

Stublla e ulët dhe Goden

Këtu janë 20 familje laramane dhe 10 myslimane. Ka edhe familje katolike.

Bresalc

Është vend shumë interesant për laramanë. Qysh në vitin 1641 argjipeshkvi Gjergj Bardhi shkruan në raportin e tij se në Bresalcë janë të gjithë katolikë. Ishin gjithsej 16 shtëpi me 120 banorë. Ishin 40 të krezmuar. Më 1760 argjipeshkvi Matej Mazrreku shkruan se në Bresalc kishin mbetur vetëm 4 shtëpi katolike, kurse 15 të tjera janë islamizuar, por ai deklaroi se të gjithë gratë kishin mbetur ende katolike. Kurse A. Urošević në shkrimin e tij “Dvoverstvo medju Arbanasima” shkruan për 1905 se në Bresalc kishte probleme me fqinjëve që ankoheshin se fqinjët e tyre mbajnë kontakt me kishën katolike. Këtu bëhej fjala për mëhallën e Rexhovytëve. Kur është dorëzuar lista e emrave të rekrutuar si të krishterë më 1930 në Vërbovc afër Gjilanit më 1930 nga meshtari i Letnicës. Në këtë listë ishte po ashtu edhe emri Gjergj, i biri i Tahir Ahmetit nga Bresalci. Ngaqë Vërbovci nuk ishte përgjegjës për Bresalcin, por ishte Paravoli, kështu që ky emër u dërgua në Paravol. Në Paravol u argumentua se Gjergji në të vërtetë kishte emrin Rifat dhe ishte biri i Ahmet Tahirit. Fjala është për vitin 1930. Të njëjtën

gjë, Uroseciv e konstaton se prifti katolik nga Letnica dom Tadej Ivanovic kishte vizituar shpesh Bresalcin dhe aty kishte mbajtur edhe meshën, po ashtu dom Tadeja kishte pagëzuar dhe kishte kurorëzuar kishtarisht njerëz nga Bresalci. Edhe sot e kësaj dite në Bresalc është vendi ku quhet „Kisha e Bresalcit“. Siç duket, me ndikimin e hoxhës së vendit, laramanët e Bresalcit u „zhdukën“ nga Bresalci.

Brus/Peshter

Në Brus janë familja e Halit dhe Metë Gashit që ende janë laramanë. Haliti kishte 2 djemtë, Shabanin dhe Lila. Meta kishte dy djem, Hasimin, Limën Nazir dhe Ramadanin. Sot janë Shaban Haliti e Lila Haliti ende laramanë. Rasimi Metë Gashi kishte 3 djem, Isa, Alia e Duli, që janë edhe sot laramanë. Isa lidhjet martesore të fëmijëve të vet i kishte me myslimanë, kurse Aliu dhe Duli me katolikë. Kur kishte vdekur Lima, në familje ishte bërë ndarje se a të vorroset Lima me prift apo Hoxhë. Nipi i tij Isa, ishte që të varroset me hoxhë dhe pasi u bë varrimi i tij, prapë anëtarët e familjes që ishin të mendimit se Lima duhej të varroset me prift, kishin shkuar te prifti i vendit dhe kishin lutur që të thotë meshë për Limën.

Bukavishte

Në Bukavishte ka familje laramane, së paku dihet për familjen Gashi. Janë 5 familje Abaz Gashi, Shaip Gashi, Rustem Gashi dhe Hajdar Gashi. Këta i kanë pagëzuar fëmijët e vet dhe shkonin fshehtas në kishë. Shumica e banorëve të Bukavishtës janë shpërngul në Kabash, Janjevë, Ferizaj, Prishtinë, Shkup.

Laramanët e Kosovës kanë një histori shumë interesante e që deri më tani nuk është studiuar edhe aq sa duhet në thellësi.

Motrat (murgeshat) Vinçenciane dhe Bijat e dashurisë Hyjnore në Karadak dhe laramanët

Për çka po e shkruajmë këtë pjesë në raport me laramanët. Është një fenomen interesant se disa nga laramanët, kishin shumë besim tek motrat e kishës (murgeshat). Edhe pse motrat e kishës në fakt shërbenin për ndihmën mjekësore për të gjithë njerëzit apo edhe për bamirësinë për të varfërit.

Motrat vinçenciane kishin arritur në zonën e Karadakut qysh në fillim të shekullit XX.⁷⁴ kanë arritur në Stubëll më 15 mars 1961. Në Letnicë më 1927 (vetëm për dy muaj) dhe me 1935 erdhën dhe mbetën aty deri sot. Motrat vinçenciane kishin ardhur nga Slovenia për të shërbyer në Kosovë. Në kushte shumë të vështira dhe ambient ndryshe nga ai në Slloveni, ato megjithatë u përkushtuan popullit të Karadakut. Ato bënë vizita nëpër shtëpia edhe në vende të largëta, duke ecur këmbë. Në Stubëll dhe në Letnicë kishin një miniambulancë që për tërë rrethin e Karadakut u bë një çerdhe për të sëmurët. Pa dallim feje apo kombësie. Këto motra, edhe pse pa rrugë të përshtatshme për të transportuar medikamentet e ndryshme mëse të nevojshme për të sëmurët, por ato i bartnin orë të tëra edhe vetëm dhe këmbë, vetëm e vetëm që të kenë mundësi për nevojtarët. Është interesant se motra Svetomira Polda mbante përherë një çantë me vete ku transportonte medikamente në Stubëll prej vendeve të ndryshme dhe kjo atë kohë quhej “motër strajca”. Tamam sipas shembullit të Shën Vinçenc Paulit, themeluesit të këtij rregulli, që tërë jetën e vet ia kushtoi të sëmurëve.

Motrat e para që erdhën në Stubëll ishin nga Sllovenia: m. Svetomira Polda, m. Karmela Benko dhe m. Jerneja Novljan. Këto motra njihnin edhe barërishtat që mund të përdornin për sëmundje të njerëzve e që mund të gjendeshin në zonën e Karadakut, kështu që edhe atë pasuri natyrore e shfrytëzonin sipas mundësive.

74 Krah. Djuric, F.: die Geschichte fq. 180-187.

Në kujtesën ende të freskët është motra Himelina Drenik. Më 1980 shkruan për laramanët e Karadakut se edhe sot e kësaj dite ata janë përherë që vizitojnë ambullancën e Stubllës për nevoja të ndryshme. Sidomos gratë tregojnë shpesh dhe thonë se “*ne në shtëpitë tona jemi katolike*”. Është interesant të thuhet se gratë dhe femrat laramane apo myslimane të anës së Karadakut, nuk kishin aq shumë besim tek mjekët për t’i vizituar për ndonjë kontrollë mjekësore, por besim dhe mbështetje të plotë kishin në motrat vinçenciane dhe shpesh ishte ky shkaku që ato i vizitonin. “*Për festa blejmë qirinjtë, por ruhem i që mos të na shohin fqinjët tanë. Dhe i kemi po ashtu dy emra, një të krishterë e një mysliman. Shkojmë fshehtas në Kishë, sidomos për festa të mëdha*”. Dhe vazhdon ajo se si tregojnë gratë gjatë mjekimeve që bënin në këtë ambulançë se edhe fëmijët e tyre i edukojnë në të njëjtën gjë sikur fetë, pra edhe në fenë krishterë edhe atë myslimane, por po ashtu i mësojnë që mos të flasin me dikë tjetër për këtë punë.

Ajo tregon një rast se si një herë një grua e re kishte ardhur 3 orë këmbë për të sjellë fëmijën e vogël tremuajsh dhe që ishte shumë i sëmurë. Ajo kishte udhëtuar 13 kilometra në këmbë për ta ardhur tek ambulanca në Stubëll. Por ishte e kotë, sepse foshnja e vogël ishte në gjendje shumë të keqe. Dhe motra i tregon se për këtë foshnje ishte vështirë që të bëhej tashmë diçka. Por e ëma i tregon se ajo është laramane dhe e pyet motrën se a bën që të shkonte me fëmijë në kishë dhe të thërriste priftin e atyshëm që fëmijën ta bekojë apo ta pagëzojë, së paku ajo këtë dëshirë e kishte që fëmija i saj të vdiste si i krishterë. Meshtari i Stubllës shkon dhe e pagëzon fëmijën, sipas dëshirës së nënës së tij, pas pagëzimit fëmija vdes. Nëna e gJORë, ishte e kënaqur me këtë akt dhe thërret: Zot i dashtun, fëmija shkoi në parajsë” dhe kështu së paku një pjesë e dhembjes së shpirtit të saj u zbut, pasi kishte pagëzuar fëmijën.

Është e ditur shpesh se fëmijët ishin pagëzuar nga nënat e tyre, pa dijeni të babait, nëse në asi rastesh nëna ishte laramane e babai mysliman, nuk guxonte t’i tregonte kurrë për këtë punë. Kurse, kur të dytë prindërit ishin laramanë, ata që të dy ishin të pajtimit të pagëzonin fëmijën e vet.

Do të cekim, tërthorazi por jo për jetën e saj, edhe veprimtarinë e motrës Otilia Krämer dhe veprimtarinë e saj në mesin e laramanëve në Karadak. M. Otilia Krämer ishte me prejardhje gjermane nga Vojvodina. Historia e familjes së motrës Otilia është tragjike, këtë e përshkruan edhe m. Slavica Buljan⁷⁵ që edhe vetë m. S. Buljan kishte jetuar me motrën Krämer në Dunav. Nuk duhet harruar se edhe motra Otilia Krämer në Dunav afër Zhegrës së Gjilanit, dhe që është nën juridiksionin e famullisë së Stubllës, ka shërbyer shumë për gratë laramane dhe për popullatën laramane. Motra Otilia është e njohur edhe si Motra e madhe. Ajo kishte ardhur së pari në Binçë të Vitisë e pastaj në vitet ’70 kishte shkuar dhe vepruar në fshatin Dunav. Fshati Dunav është afër kufirit Kosovë Maqedoni, disa edhe thonë se aty është edhe zemra e Karadakut. Dunavi ishte vend tipik laraman, por me ardhjen e motrës Otilia në Dunav, disa gjëra kanë ndryshuar tek këtë njerëz. Motra Otilia ishte shumë e hapur për ndihmat dhe përkujdesjen medicinale në këtë zonë të Karadakut, jo vetëm për të katolikët, por për të gjithë njerëzit pa dallim feje. Nga Dunavi është edhe meshtari Dom Shan Zefi, m. Tevida Ademi (nga një familje myslimane, por ajo është bërë murgeshë dhe shërben dhe ligjeron në Institutin katekistik në Shkodër). Ajo ka studiuar teologjinë në Zagreb. Po ashtu edhe këngëtari Ismet Bexheti është i këtij vendi. Siç duket, në jetën e dom Shan Zefit dhe të Motrës Tevida Ademi kishte ndikuar më së shumti M. Otilia Krämer, dhe jo vetëm në ta, por edhe në të gjithë banorët e fshatit Dunav, sidomos tek laramanët.

Përfundim

Sa i përket laramanizmit në Kosovë apo më gjerë, Maqedoni, Shqipëri... ne nuk mund t’i shënojmë të gjitha në këtë shkrim, sepse duhet bërë një studim më i thukët për këtë temë, që

75 Buljan Slavica *Velika sestra - Sestra Otilija majka bolesnih, siromašnih na Kosovu* Zagreb 2009. Përkthimi shqip, Motra e madhe. Motër Otilia – nëna e të sëmurëve dhe të varfërve në Kosovë, Prizren (Drita) 2009

ende nuk është bërë si duhet – por në këtë drejtim jemi duke punuar që disa vite dhe shpresojmë se do të shohë dritën e botimit ajo që është punuar deri më tani apo që edhe në të ardhmen do të punohet. Qëllimi i këtij shkrimi ishte që të kemi një pasqyrë të shkurtër për laramanizmin në Kosovë, sidomos në shekullin XIX-XX. Në këtë shkrim, nuk kemi cekur pra ashtu disa vende ku kohëve të fundit disa nga laramanët në Kosovë janë deklaruar haptas dhe janë pagëzuar publikisht, sikur ishte rasti i rajonit të Rugovës, në Kuqishtë, apo edhe rajoni i Drenicës sikur Llapushniku apo Kravasari i Malishëvës, apo Bresalcit të Gjilanit. Por siç e ceka edhe më parë, për çështjen e kriptokrishtenizmit apo të laramanizmit në Kosovë, Shqipëri, Maqedoni jemi duke përgatitur një studim më vete e ku aty do të jepen gjërat më të detajuara, por, në këtë shkrim paraqitëm vetëm në mënyrë sipërfaqësore fenomenin e laramanizmit.

Literatura

- [Marino BIZZI]. Franjo RACKI Izvjestaj barskoka nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i Staroj Srbiji. Në: Starine. Na Sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti 20(1888) fq. 50-156.
- BARTL Peter: Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912). Wiesbaden 1968.
- BARTL Peter: Kosova and Macedonia as Reflected in Ecclesiastical Reports. In: Arshi Pipa and Sami Repishti (Hrsg), Studies on Kosova. New York 1984. S.23-39 (shqip versioni më i zgjeruar: Relacionet e priftërinjëve vizitatorë si burim për historinë e popullit dhe kishës shqiptare, in: Urita, VIII, 1, 2000, fq. 37-76.
- BARTL Peter: Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien. In: Grazer und Münchener Balkanologische Studien. München 1967. S. 117-127 (=Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 2). Përkthimi shqip (nga Albert Ramaj): Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit sinkretik te shqiptare, in: Urtia, X, 1 (15) 2002, S. 107-119.
- Blagoves: Kosovski ljaramani-mucenici, nr. 5-6, fq. 5-12 Beograd 1969
- BRESTOVCI Sadullah: Lëvizja kombëtare shqiptare në kazanë e Gjilanit, Rilindja Nr. 4394, 24. VI. 1971.
- BULJAN Slavica Velika sestra - Sestra Otlilja majka bolesnih, siromašnih na Kosovu Zagreb 2009. Përkthimi shqip: Motra e madhe. Motër Otilia – nëna e të sëmurëve dhe të varfërve në Kosovë, Prizren (Drita) 2009
- CANA Zekeria: Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar 1912-1913 (Dokumente).
- CHOUBLIER, Maximilien: Les Bektachis et la Roumelie. In: Revue des Etudes islamiques (1927).
- CILEV P: Obikolka iz albanski seliste v Pristinsko, Prizren, Debrsko i Ohridasko, Izvestija na Narodnija muzej v Sofija, VI, 1926.
- CORDIGNANO Fulvio S.I.: - L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Donenico Pasi S.I. (1847-1914). I-III Roma 1933-1934., Shqip jane veprat e para të përkthyer dhe botuara “Shqipëria” I (Tiranë 2007) dhe “Shqipëria” II (Tiranë 2008) dhe “Shqipëria” (Tiranë 2011).
- CORDIGNANO Fulvio: L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionaria italiano, il P. Domenico Pasi S.J. (1847-1914). I-III. Roma (1933-1934).
- DEGRAND Alexandre, Souvenirs de la Haute Albanie. Paris (1901).
- DJURIC Franjo: Die Geschichte der Krypto-Katholiken (Ljaramanen) in der Diözese Skopje-Prizren und die Probleme ihrer pastoren Bedeutung, Innsbruck 1987.
- DRITA revistë fetaro-kulturore (Ferizaj).
- DUIJZINGS Ger (Gerlaschlus): Religion and the politics of identity in Kosovo (disertacioni) Amsterdam, 1999, kurse libri i Ger Duijzings: Religion and the Politics of Identity in

Kosovo. Londër 2000; serbisht është përkthyer më titullun: religija i identitet na Kosovu, (Ger Dejzings) Beograd 2005.

DURHAM Edith, Die Slawische Gefahr. Zwanzig Jahre Balkanerinnerungen. Stuttgart (pa vitbotimit).

DURHAM Edith: High Albania. London (1909).

FAVEYRIAL Jean-Claude: Histoire de l'Albanie, Pejë 2001 (frëngjisht) kurse shqip i njëjti libër Zhan Klod Faveirial: Historia (më e vjetër) e Shqipërisë [Përgatitur për botim nga Robert Elsie], Tirana 2004.

FILIPOVIC Milenko: Krsteni Muslimani, in: Zbornik radova tnografskog Instituta II, Beograd 1951, fq. 120-128.

FISHTA Filip: njoftime historike mbi argjipeshkvijt e Shkupit , Hylli i dritës, X, 11, 1934

FREUNDLICH Leo, Albaniens Golgotha fq. 27

FREUNDLICH Leo: Die Albanische Korrespondenz: Agenturmeldungen aus Krisenzeiten (Juni 1913 bis August 1914). Herausgegeben von Robert Elsie, München 2012.

GARNETT Mary Lacy, The Women of Turkey and their Folklore. Llundon 1891.

GASHI [GJERGJI] Gjergj: Kosova. Altari i Arbërisë I-III, Tirana 1996.

GASHI-GJERGJI Gjergj: Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848, Ferizaj 1994.

GAUDIO Zef del: Martirët shqiptarë 1846-1848). Prishtinë 2006.

GJERGJI Ndue: 10 vjet sherbim te pashoq, (motrat në malet e Karadakut), in: Drita, X, 10 (78), 1979, fq. 7.

GJERGJI Sarë: Laramanizmi (në Karadak) – vetëdije, dhembje, ndërgjegje, in: Urtia VI-1/1995, S. 114-116.

GJERGJI, Gjergj: Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848, in Drita, 3-4, 1983 fq. 22.

GJERGJI-GASHI Gjergj: Albanski mucenici u razdoblju 1846-1848, Zagreb 1988.

GJERGJI-GASHI Gjergj: De martyribus Albanensibus anno 1846 in odium fidei damnati : tesi di laurea I-II Roma 1980.

GJERGJI-GASHI Gjergj: Il Sacramento del Battesimo ed il problema del Battesimo degli acculti Albanesi, Roma 1980.

GJINI Gaspër: Skopsko-Prizrenska Biskupija kroz stoljeca Zagreb 1986, shqip: Ipeshkvia Shkup- Prizren nëpër shekuj, Ferizaj 1992, anglisht: The Shkup-prizren Diocese through centuries, Prizren 2000.

GRULICH Rudolf: Die unierte Kirche in Mazedonien (1856-1919), Würzburg 1977.

HAHN Johan, Georg von: „Albanesische“ Studien, Jena 1854.

HAHN Johann Georg von: Reise von Belgrad nach Salonik, Vjenë 1861

HAHN Johann, Georg von: Reise durch die Gebiete von Drin und Wardar, Vjenë 1867

HASLUCK F. William: Islam and Christianity under the sultans. Edited by Margaret Hasluck. I-II. Oxford (1929).

HECQUAURD Hyacinthe: Historie et description de la Haute Albania ou Geurgarie. Paris o.J. (pa vitbotimit).

IPPEN A. Theodor, Die Landschaft Schpat im mittleren Albanien. In: Mitteilung der Geogr. Gesellschaft in Wien 59 (1916).

IPPEN A. Theodor: Das religiöse Protektorat Österreich-Ungarns in der Türkei, in: Die Kultur, 3, 1902.

IPPEN A. Theodor: Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens. Wien (Vjenë) 1908.

IPPEN A. Theodor: Novibazar und Kossovo(das alte Rascien). Vjenë 1892.

JÄCKH Ernst: Im türkischen Kriegsllager durch Albanien, Heilbronn 1911.

JASTREBOV Ivan: Stara Srbija i Albanija. Beograd 1904.

JURISIC Mario: Majcinovi donovi, Makarska 1976.

KANITZ Felix: Die fortschreitende Arnautisierung und Muhamedanisierung Alt-Serbiens. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 14 (1888)

KAUTSKY Miroslav: Mittelalbanische Stadt- und Wirtschaftsbilder. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 42 (1916).

KNIGHT F. Edward: Albania: a narrative of Recent Travel. London 1880.

KRONISTI [Don Gjergj Gjergji-Gashi]: Atë Viktor Paskes (1878-1961), Drita, XV nr. 11-12 (107), 1984, fq. 8-9

MALCOLM Noel: Crypto-Christianity and Religious Amphibianism in the Ottoman Balkans: the Case of Kosovo (referat) i mbajtur më 1997, organizuar nga SSEES/SOAS, Londër 1997.

MALCOLM Noel: Kosovo. A short history, London 1998, Shqip: Kosova. Një histori i shkurtër, Prishtinë-Tiranë 2001.

MAROEVIC Pijo: Zaboravljenaj uspomeni o Antun Maroevica, franjevca, misionara zupnika u Crnoj Gori blizu Prizrena, ispovjednika sv. Katolicke vjere, in: Narodna Svijest Splitit 1926.

MARQUET Odette: Pjetër Bogdani. Letra dhe dokumente, Shkodër 1997.

MATKOVIĆ Petar: Putovanja po Balkanskom Poluotoku 16. veka. Zagreb (1879-1898).

MAZAREK Nicolo don; Breve Cenno circa gli Esilati Cripto-Catolici della Parrocchia di Zarnagora e Nominamente dei villagi Stubla, Binci, Terziajt e Vernacolo. Nell' anno 1843-1846. (Dorëshkrim) Zarnagora-Letniza 1882.

MAZAREK Nikolla & KRAJINOVIĆ Emanuel: Via crucis martyrum cossoviensium de paroecia Crnagora scopiensis spatio temporis annorum 1843-1846 / Letnica, 1968.

MIHACEVIC Lovro Fra: Crnice iz albaneske povijesti, Sarajevë, 1912.

MIHACEVIC Lovro: Durch Albanien, Prag 1913.

MIHACEVIC Lovro: Fra.: Po Albaniji. Dojmovi s puta. Zagreb, 1911.

MIRDITA Zef: Krishtenizmi ndër shqiptarë, Prizren-Zagreb, 1998.

NEMETHY Ludovicus, Series parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimus temporibus usque annum MDCCCXCIV, Strigonii, 1894

NIKIC Andrija: Stanje na Kosovu od 1840-1890, Split, in: Zbornik Kacic, 1980.

NOPCSA Franz Baron: Religiöse Anschauungen, Sitten und Gebräuche. (unveröffentlicht. Typosc.) Nationalbibliothek Vjenë (manuskript). 9393) 1917.

NUSIC Branislav: (1986): Kosovo, opis zemlje i naroda, Prosveta, Beograd (first published in Novi Sad in 1903).

OSVALD Janez: Skof Gnidovec graditelj cerkva in drugih cerkvenih stavb, in: SKULJ Edo., (Ed.), Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989, fq. 1141-150.

PUSTET Anton CM: Vsem sem postali vse. Smarnice o zivljenju in delu Janez Gnidoveca. Ljubljana 1999.

RAMAJ Albert, Dokumente arkivore për Stubllën në arkivat e Austrisë in: www.albanisches-institut.ch

RAMAJ Albert, Mutter Terasa con Kalkutta ist Gonxhe Bojaxhiu von Skopje, in Thede Kahl, Izer Maksuti, Albert Ramaj): (Hg.) Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz. Münster-Vjenë-Zürich, 2006.

RAMAJ Albert: "Krypto-Christentum im Kosovo", G2W (Zürich), 3/2007 35, fq. 24-25.

RAMAJ Albert: Burime dhe dëshmi. Stublla në dokumente arkivore austriake, shkolla, kriptokrishtenizmi në Karadak. Stublla im Kosovo. Die Geschichte, die Schule und das Krypto-Christentum der Karadakregion, St. Gallen 2008.

RAMAJ Albert: Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren mes 1909-1921 (Sipas arkivit Austriak, emërimi tij, laramanizmi, largimi nga Prizreni). In: Imzot Lazër Mjeda - Mbrojtës dhe lëvrues i identitetit shqiptar. Albanisches Institut, St. Gallen 2011, fq. 47-172.

ROSEN Georg Dr.: Geschichte der Türkei von dem Siege der Refor im J. 1826 bis zum Pariser Tractat vom J. 1856. Band 2. Leipzig 1866.

SCHMITT Jens Oliver: Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft, Vjenë 2008, përthimi shqip: Kosova. Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike, Prishtinë 2012.

SCHWEIGER-LERCHENFELD Amand von: Der Orient, Vjenë 1882.

SEDAJ Engjëll: Martirët e Karadakut sipas një kënge popullore, in: Drita, XXI, Nr. 7-10, 1990, fq. 12.

SELISCEV M. Afanasij: Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoriceskie, etnograficeskie i dialektologiceskie ocerki severo-zapadnoj Makedonii. Sofija (1929).

SKENDI Savro, Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans. American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1967.

SKULJ Edo (Hrsg.): Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989.

SOPI Mark don: kremtimi i Shna Prenës në Dunav – 50 vjetori i kishës, in: Drita XIX, 9-10, 1988, fq. 15.

SOPI Mark: Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, arritja e imz. Lazër Mjedës në Prizren, in Drita, viti XIII, nr 3-4 (95) 1982.

SOPI Marko: Briga biskupa Gnidoveca o ljarmanima, in: SKULJ Edo (Hrsg.), Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989, S. 177-186.

STADTMÜLLER Georg: Die Islamisierung bei den Albanern. in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F. 3 (1955) S. 404- 429. Përthimi shqip, in: Urtia, IX, 1 (14), 2001, fq. 37-60.

STADTMÜLLER Georg: Geschichte Südosteuropas, München(Mynih)-Vjenë 1976.

STADTMÜLLER Gerog: Das albanische Nationalkonzil vom Jahre 1703. Në: Orientalia Christiana Periodica 22 (1956) fq 68-91.

STADTMÜLLER Gerog: Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi. Në: Serta Monacensia Franz Babinger ... dargebracht. Leiden (1952) fq. 184-199.

STADTMÜLLER Gerog: Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. Në: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 3 (1939) fq. 1-24.

STEINMETZ Karl, Von der Adria zum Schwarzen Drin. Sarajevë 1908.

TOMASEVIC Radova: Ljaramani vera sarenih, in: Srpsko nasleđe istorijske sveske. 6, 1998.

TOMASEVIC, Radovan: Petkom muslimani, nedeljom katolici, za slavu pravoslavci, in Srpsko nasleđe istorijske sveske” Nr. 7, korrik 1998, (shif edhe <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-l/1998/06/article-07.html>).

TOMIC Jovan: O arnautima u Staroj Srbije i Sanzaku. Beograd (1913).

TURCINOVIC Josip, Samostan Male Brace u Dubrovniku Zagreb 1985.

TURK Aloiz: Dr. Janez Francisek Gnidovec, Beograd 1968.

TURK Aloiz: Letnica. Marijansko hodocasnicko svetiste Ekumenski centar na Kosovu. Belgrad 1973.

TURK Aloiz: Skof Janez Gnidovec, Celje 1992.

TURK Alojz: O. Antun Maroevic, kosovski mucenik, in Blagoves nr, 3, 48-49 dhe nr. 7-8, 134 Beograd 1973.

UROSEVIC Anastazije: Dvoverstvo medju Arbanasima, Extrait des Comptes Rendus Du VI-e Congres des Geographes et des Etnographes Slaves – Sofia, 1936.

UROSEVIC Atanazije: Katolicka zupa Crna Gora u Juznoj Srbiji, in: GSND, XIII, Shkup 1933.

VALENTINI Giuseppe: Il Fratel Zef e la Missione volante, in : Notizier agli Amici dei gesuiti lambardo-veneto-emeliani, Milano, 2 (1972)

VASILJEVIC Hadzi: Muslimani nase krvi u Juznoj Srbiji, Beograd 1924.

VELNIC Teofil: Fulgencije Carev, nadbiskup, Pazin 1961.

VLORA Ekrem, Aus Berat und vom Tomor, Sarajevë 1911.

WAGNER Vjekoslav: Povijest katolicke Crkve u Srbiji u XIX. Stoljeću od 1800. Do Konkordata 1914. Godine, in: Bogoslovska smotra, XXI, 4, Zagreb 1933.

ZAMPUTI Injac & PULAHA Selami: Dokumente të shekujve XVI XVII për historinë e Shqipërisë, vëllimi IV, Tirana 1990.
Zani i Zojës Cernagore, Prizren.
ZEFI Shan, Islamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve, Prizren 2000.
ZEFIQ Frok: Arqipeshkëria Shkup-Prizren në shekullin XVIII-të, Osijek 2000.
ZEFIQ Frok: Djetërimi i krishterëve në albanë, Zagreb 2002.
ZIROJEVIC Olga: Islamizimi në jugosllavësi: dy vëllime, Beograd 2003
ZUTIC Nikola: Kraljevina Jugosllavija i Vatikan. Odnos jugosllavësi drzave i rimske crkve 1918-1935, Beograd 1994.
ZUTIC Nikola: Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u kraljevini Jugosllaviji, in: Istorija 20 Veka, XVII 1-2, Beograd 1999, fq. 105-113
ZUTIC Nikola: Vatikan i Albanici. U prvoj polovini XX veka do 1941. Beograd 2000.

Shkrimi është publikuar në librin „Poeta nascitur, historicus fit ad honorem Zef Mirdita“, Albert Ramaj (Ed). St. Gallen, Zagreb: Albanisches Institut, Hrvatski institut za povijest, 2013, pp. 549-588